

Eltorzult liberális alkat, zsákutcás rendszerváltozás

*„Mit akarsz, Marcus Cato? Már nincs szó szabadságról: tönkrement az már régen. Kérdés, hogy Caesar vagy Pompeius kezébe kerüljön-e az állam: mi közöd ehhez a versengéshez? Egyik párt sem a te pártod: uralkodót választanak. Mit tartozik rád, melyikük győz? Győzhet a jobbik, de nem lehet, hogy ne az legyen a rosszabb, aki győzött...”
(Seneca: 14. erkölcsi levél)*

A rendszerváltozás idején leghatásosabban képviselt politikai filozófia neve úgy vált szitokszóvá Magyarországon, hogy elkötelezett hívei és világnézeti ellenfeleik között gyakorlatilag megszűnt a párbeszéd. Ez utóbbi alatt olyan eszmecsere értek, amelyben a résztvevők nem kivégezni, hanem megérteni akarják egymás álláspontját. A liberalizmus alapértékeinek elfogadása az egyik oldalon a vitaképesség küszöbét jelenti, melyen kívül értelmes vita nem folytatható, a másik világnézeti tábor viszont a nehézkesen fogalmazódó közös minimumot, önazonossága alapját véli felfedezni e politikai filozófia elutasításában. Nem mintha nem hangoznának el időről időre nagylélegzetű monológok pro és kontra, azonban kizárólag hazai pályán, kipróbált közönség előtt. Az emígy és másként gondolkodók más orgánumokban publikálnak, más médiumokban szerepelnek, más színházakba, más hangversenyekre, más könyvesboltba járnak, véletlenül se szerveznek közös konferenciákat, lehetőleg el se mennek olyan nyilvános vitára, amelyre meghívták ellenlábasaikat is. Ha igen, elbeszélnek egymás mellett, s legfeljebb egyetemi hallgatóiknak okoz némi fejtörést, hogy melyik professzoruknak milyen választ adjanak ugyanarra a kérdésre, ha át akarnak menni a vizsgán. Maguk a professzorok már titokban sem olvasgatják egymást. Nem menti ezt a magatartást valamiféle arisztokratikus tartózkodás a politikai cirkusz porondján zajló dulakodástól. Tetszik, nem tetszik, a politikai filozófiák nagy mérkőzéseire mindig is zsúfolt lelátók, artikulátlanul üvöltöző szurkolótábor előtt került sor, és a vélekedők még abban sem lehettek mindig biztosak, hogy szabadlábbon távozhatnak a küzdőporondról.

A nyilvánosság nélkülözhetetlen minimumát tehát ott állítják elő, a tömegmédiában, ahol az üzleti és pártérdek befolyása a leginkább érvényesül (nálunk e kettő ráadásul majdnem ugyanaz), és ahol a felületes nagyotmondás úgyszólván kötelező, hiszen pár „erős mondaton” kívül úgyis elnyel mindent az elektronikus betűóceán. Pártoktól és mozgalmaktól világos, elvileg megalapozott programot számon kérni többé nem szokás, magát az igényt is sokan nevetségesnek találják. Úgy teszünk, mintha tudnánk, hogy az így vagy úgy felcímkézett politikai erők mit akarnak, pedig maguk se tudják (mármint a hatalmon kívül). Meggyőződésem, hogy az elmúlt huszonöt esztendő s az elmúlni nem tudó korszak megértéséhez nélkülözhetetlen a filozófiai álláspontok tisztázása, különösen akkor, ha a számvetést azért végezzük el, hogy abból következtessünk a jövőben esetleg járható és járhatatlan utakra.

Liberalizmusok: a tizenkilencedik század uralkodó eszméi a huszonegyedik században

Kezdjük azzal, hogy liberalizmuson legalább két különböző dolgot értenek, ezért e tárgyban minden kijelentés kétértelmű. Jelenti egyrészt a tizenkilencedik századi politikai filozófia meghatározó fő áramlatát, amelynek a személy autonómiájából levezetett alapértékeire (az egyén lelkiismereti és politikai szabadsága, az emberi nem valamennyi tagjára kiterjedő erkölcsi és jogegyenlőség) épült a liberális demokrácia politikai programja az Atlanti óceán két partján. Napjainkra a világon mindenütt ezeknek alkotmányos biztosítékai jelentik a jogállamiság tényleges tartalmát, mármint azok számára, akik a szó modern európai értelmében vett jogállamot akarnak. A liberalizmus védelmezői rendszerint erre a

konszenzusra hivatkoznak, valamint arra, hogy modern, individualista társadalmainkban gyakorlatilag nem is képzelhető illiberális demokrácia. A fenti alapelvekben osztozik a liberálisokkal a jobbra angolszász mintát követő modern politikai konzervativizmus, valamint a második világháború utáni Európa kereszténydemokratáinak és szociáldemokratáinak többsége is. Velük szemben a szorosabb értelemben vett liberális programot liberális pártok és liberális gondolkodók képviselik. A liberális demokrácia hívei tehát nem szükségképpen liberálisok: a liberalizmus alapvető értékeit egy jóval szélesebb kör vallja a magáénak.

A francia forradalom és Napoleon császárságának véres tapasztalata a tizenkilencedik század elején mélységes csalódással töltötte el és zavarba ejtette a felvilágosult haladás híveit. A demokráciából, azaz a többség vagy a többségre hivatkozó politikusok zsarnokságából kiábrándult szabadgondolkodók tiltakozása új politikai koreszmét szült: ez a liberalizmus. Szószólói között már a kezdet kezdetén egymástól igencsak különböző egyéniségeket találunk: felvilágosult arisztokratákat, radikális szabadgondolkodókat, a lelkiismereti szabadsághoz a végsőig ragaszkodó moralistákat és a laissez faire gazdaságpolitika híveit. Az egyéniség korlátlan, romantikus kultuszát hirdetik a művészetben és a filozófiában, vagy éppen ellenkezőleg, a legnagyobb többség boldogságát, ahogyan az utilitáriusok teszik, esetleg a kisebbség jogainak védelmére kelnek, különös tekintettel arra, hogy a műveltek és erényesek mindenkor kisebbséget alkotnak. Ezeknek a törekvéseknek nem okvetlenül kell egymással ütközniük, de az is igaz, hogy a liberális programokban kezdettől fogva érezhető a feszültség az észigazságok a felvilágosodástól örökölt univerzalitás-igénye és az egyén szabadságát végső elvként tisztelő romantikus érzület között, mint szív és ész, ember és emberiség, végső soron mint szabadság és egyenlőség konfliktusa. Az egyén céljai és az általános törvény (szabadság és egyenlőség) közötti ellentmondást Kant liberális követői legalább elvben feloldhatónak találták, ennél keményebb diónak bizonyult később az egyén és a történelmileg kialakult különös közösségek, a nemzetek szabadságigényének összeegyeztetése. Jól szemlélteti ezt a magyarok szabadságharcának tragikus története is. Kimondva-kimondatlanul ennek tanulságait boncolgatja az emigráns Eötvös József A tizenkilencedik század uralkodó eszméinek hatása az államra című művében, s ugyanerre keres majd megoldást 1867 után mint kultuszminiszter: a népiskolák, a zsidóemancipáció, a nemzetiségek helyzetét rendező törvényjavaslatában. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a szabadság ez idő tájt korántsem csak a demokratikus forradalmak híveinek és rezignált túlélőinek volt a jelszava. Ugyanúgy megjelenik a szabadságok hagyomány-szülte sokféleségét („a szabadság kicsiny köreit”) a többség zsarnokságától féltő angolszász konzervatívok töprengéseiben, mint az uralommentes társadalomról álmódó anarchisták fekete, vagy a világ proletárjait egyesítő kommunisták vörös lobogóján, s mondani se kell, mindenki más és mást ért alatta, mástól félti és másképpen védelmezi a nemes eszmét.

A szabadság-elv lehetséges értelmezéseinek vitája a liberális politikai gondolkodás történetén is végighúzódik, és az irányzatok sokszínűségét eredményezi. A negatív szabadság hívei a hangsúlyt a saját céljait minden kényszerű, külső korlátozástól mentesen követő egyén jogainak védelmére helyezik. John Locke és Adam Smith öröksége különösen az angolszász országokban örvendett sokáig egyre növekvő népszerűségnek. A piaci verseny szabadságára épülő gazdasági rendszer riasztó következményei ugyanakkor éppen őket hozták rossz hírbe. *A libertáriusoknak* a huszadik század második felére már csak egyetlen mentségük maradt – a huszadik század addigi története. Az emberi természet jóságában bizakodó elődök optimizmusát feladva Friedrich August Hayek a második világháború után azzal igazolja liberális meggyőződését, hogy az egyéni törekvések szabad versengése még mindig kevésbé igazságtalan, és még mindig több esélyt ad az egyéni tehetség, érdem és felelősség

érvényesülésének, mint az igazságtevő állam obskúrus beavatkozása, amely egyetlen ismert esetben sem volt egyéb, mint „út a szolgaságba”. Mindmáig ez a negatív érv a libertáriusok legjobb érve. Maga Hayek azonban közelebb áll a republikánusokhoz, mint hozzájuk: a közösségek önrendelkezése szerinte ugyanúgy védelemre szorul, mint az egyéné, és véletlenül se téveszti össze az államot a közösséggel, a törvényt a törvényhozók pillanatnyi akaratával. A közösségi kötelekekben pedig nem az egyén önmegvalósításának akadályát, hanem lehetőségét látja. Távoll áll tőle a libertáriusok „értékmentessége” is, akik hol az egyéni preferenciák megítélhetetlen esetlegességének engednének szabad utat (posztmodern és tömegkultúra-elméletek), hol a piaci haszon-elv személytelen és egyetemes ésszerűségének (neoliberálisok).

Az állam semlegessége (tartózkodása attól, hogy a jó élet bármely különös felfogását másokkal szemben előnyben részesítse) a liberális politikai filozófia sarkalatos pontja, amelyben libertáriusok és *szociálliberális* vitapartnereik egyetértenek. Ez utóbbiak azonban, számot vetve a liberális felfogást ért baloldali bírálatokkal, a szabadságok egyenlőségét hirdetik, s ebből kiindulva a társadalmi igazságosság követelményének is igyekeznek eleget tenni. Az egyenlőség, persze, összemérhetőséget feltételez, a szabadon választott egyéni célok ellenben lényegüket tekintve összemérhetetlenek, egy semleges állam tehát döntéseiben csakis a döntéshozatali eljárásra vonatkozó formális elveket követhet. Ezek megállapításának módjáról Habermas, Rawls vagy Dworkin ugyan eltérően vélekedik, de abban egyetértenek, hogy a közjónak ez az általuk helyeselt, tisztán formális és értékmentes felfogása az egyetlen, amely az egyén autonómiájával összeegyeztethető, ezért határozottan elutasítják bármely más megoldás létjogosultságát. Közös előfeltevésük az egyéni választások függetlensége, ez azonban több szempontból is bírálható. Választásaink óhatatlanul függenek a mások választásaitól minden olyan esetben, amikor egyénileg nem birtokolható, illetve csak korlátozottan hozzáférhető javak, meg nem újuló erőforrások sorsáról kell dönteni, azokról az esetekről nem is beszélve, amikor éppen az együttélés normáit kellene megállapítani. Ez utóbbiak minden esetben vitathatóak, az egyetértés sok esetben mégis elkerülhetetlen. Ezért a semlegességi doktrína bírálói szerint a liberális államnak nem az volna a dolga, hogy az értékrendek és életformák vetélkedése iránt közönyt tanúsítson, hanem hogy éberem őrködjön a méltányos vita, az értelmes egyet-nem-értés feltételei felett. Eljárásaiban pedig annyiban maradhat semleges, hogy a formálódó konszenzushoz alkalmazkodik, s a hatalom pillanatnyi birtokosai nem maguk döntenek a jó és a rossz kérdésében.

A közjó iránti elkötelezettség klasszikus – mások szerint elnyomó – igényét azonban a kortárs irányzatok közül egyedül a *kommunitárius* vagy republikánus liberálisok vallják a magukénak. Őket sokan nem is tartják liberálisnak, mondván hogy sérti az egyén szabadságát, ha olyan preferenciákhoz kell alkalmazkodnia, amelyeket egy fiktív közösség javára vagy céljaira hivatkozva állapítottak meg. Michael Sandel, Alasdair McIntyre és mások mégis azt bizonygatják, hogy a szabad egyének kölcsönös elismerésen alapuló, békés és sikeres együttműködése nem nélkülözheti a hűséget olyan – nyilvános vitában érlelődő és persze, mindenkor vitatható – elvek iránt, melyek szerint az egyéni teljesítmények egyáltalán értékelhetőek és a közcélok rangsorolhatóak. A politikai közösség korántsem fikció szerintük, és többet jelent, mint alkalmi, szerződéses viszonyt az állam és polgárai között: a társadalom integritása megkívánja tagjainak kölcsönös készségét az együttműködésre, és feltételezi kitartásukat a közösen elfogadott célok mellett akkor is, ha az pillanatnyi egyéni érdekeikkel ellenkezik. Ez pedig csak olyan közösségben képzelhető el, amelynek tagjai bíznak a közjó iránt elkötelezett, szolidáris magatartás értelmében. Ellenkező esetben erőszakkal vagy törvénykerülő módon fognak érvényt szerezni érdekeiknek, mihelyt erre alkalmuk adódik. A kölcsönös megértés törekvése csak közös hagyomány talaján – és egy közös jövőre irányuló

vállalkozás keretében - lehet sikeres. Mindez nem korlátozza az egyéni szabadság kiteljesedését, hanem éppenséggel lehetővé teszi, hiszen a szabadság nem valami velünk született, örök emberi adottság, hanem különös történelmi vívmány. A közjó álláspontja ezek szerint nem csak a tekintélyelvű konzervatívok vagy a szocialista kollektívizmussal ide nem illő érveivel védhető, hanem egy helyesen felfogott individualizmus talaján is.

Idővel az emberi jogok egyetemességére hivatkozó liberális jog- és kisebbségvédő álláspont is különös alakváltozáson ment keresztül. Az emancipáció követeléséből egyre inkább a radikális meg-nem-különböztetés programja lett, amely a hátrányos helyzetű kisebbségek emberi méltóságának védelmében találta meg az *etikai liberalizmus* igazi politikai célját és értelmét. Erre igen nagy szükségük is volt (nem a kisebbségeknek, hanem a liberálisoknak), miután a liberalizmus klasszikus követelései addigra alkotmányos alapelvekké lettek a demokratikus országokban. Miután eredeti céljaik teljesültek, az egyéni kezdeményezés immár szabad, az állam pedig közjogi értelemben semleges, a liberális pártok iránti érdeklődés szemlátomást alábbhagyott. Ekkor ragadták magukhoz a kezdeményezést a jogvédők. A szociálliberálisok egyre újabb szociális jogokra hivatkozva követeltek pozitív megkülönböztetést bárkinek, aki ezekre rászorul; az etikai liberalizmus hívei pedig jól körülhatárolható, a többségtől markánsan különböző csoportok egyenjogúsításából csináltak politikai kérdést. A „bőrükre írt” vagy húrukba vágó identitás elfogadtatása elsősorban a színesbőrű bevándorlók, a feministák és a különös szexuális irányultságú csoportok mozgalmait tette a jogvédő liberálisok természetes szövetségeseivé (mi az hogy „különös”? miféle diszkrimináció ez már megint? hördülnének fel máris), ami egy kis pártnak Európában manapság a parlamentbe jutáshoz elegendő szavazót biztosít. Hogy a liberalizmus netán valóban nem egyéb, mint nagylelkűség a kisebbségekkel, a felebaráti szeretet gyakorlása az elesettekkel szemben, ezt először talán a konzervatív liberális Ortega y Gasset állította, őrá azonban a mai jogvédők nem hivatkoznak, s ezt jól is teszik. Más dolog, teszem azt, befogadni a muzulmán menekülteket, és megint más a bevándorlókra hivatkozva tiltani Európa keresztény örökségének hangoztatását.

A liberalizmus-vita három nemzedéke

Ami a hazai hagyományt illeti, különösen szerencsés (kém) helyzetben vagyunk: Magyarországon, ahol az oszmán hódítás és a Habsburg-gyarmatosítás a társadalomfejlődést évszázadokkal vetette vissza, a tizenkilencedik századi liberális reformnemzedék nagyjainak egyszerre kellett megfogalmazniuk az egyén felszabadításának liberális, a nemzet egyesítésének demokrata, a kulturális identitás megőrzés konzervatív és a társadalmi igazságosság szociális programját. Tették mindezt azzal a balsejtelemmel, hogy az általuk sürgetett liberális reformok megvalósulása a hazai viszonyok között alig feloldható, súlyos konfliktusokhoz fog majd szükségképpen vezetni (Széchenyi, Deák); hogy szabadság, egyenlőség és nemzetiség egymásnak ellentmondó fogalmak (Eötvös József a század uralkodó eszméiről, Kemény a korteskedés ellenszereiről), s hogy a haladástól, amelyben nyugati kollegáik ekkor még oly aggálytalanul hittek, hiába várnák az emelkedett koreszmék, az igazságosság vagy az emberiség megvalósulását (erről tanuskodik Madách Tragédiája is).

A magyarországi liberalizmus-vita résztvevőinek első nemzedéke önmagával vitatkozik. Elkötelezettségüket nincs miért megkérdőjelezni: aggályaik a liberális koreszmék belső ellentmondásaiból fakadnak. E pesszimista liberalizmus álláspontjának rendszeres kifejtését Eötvösnél találjuk. Az Uralkodó eszmék lapjain arra a zavarbaejtő felismerésre jut, hogy a szabadság-elv és az egyenlőségi elv megvalósítására irányuló bármely következetes politikai kísérletnek szükségképpen zsarnoksághoz kell vezetnie. (Nem mondja ki, de megengedi:

minden politika, amely elméleti igazságokra épül és azok megvalósításában ellentmondásoktól mentes következetességet követel, zsarnoksághz vezet.) Elméletileg négyféle megoldást lát lehetségesnek. Az első, az egyenlőképpen szabad egyének korlátlan versengése, nemigen különbözne a Hobbes által leírt „bellum omnia contra omnes” állapotától, akkor se, ha a versenyt ezentúl nem fegyverekkel, hanem gazdasági eszközökkel vívják. A következmény se lehet más, mint a Leviatánban: a társadalom rendjét a szabad vetélkedés zűrzavarától egy feltétlen tekintéllyel felruházott hatóságnak kell megvédenie. A szabadság hívei számára ez nyilván elfogadhatatlan volna, ők a szabadság rendjét akarják, de az csak egy második esetben tűnik lehetségesnek, amennyiben szabadság alatt nem az államtól való függetlenséget értik, hanem éppen ellenkezőleg: ha az egyének elidegeníthetetlen joga a szabad önrendelkezéshez a népfenség eszméjében érvényesül mint az állam feletti rendelkezés joga. Szabad, aki másokkal egyenlőképpen s a lehető legteljesebb mértékben részesedik a közhatalomból. A közvetlen demokrácia azonban, amint azt a francia forradalmak példája e nemzedék számára kellőképpen bebizonyította, a leginkább bizonyul védtelennek erőszakos kisebbségek zsarnoki kísérleteivel szemben, akik annak intézményeit és fórumait befolyásuk alá vonják, majd kisajátítják. Hasonló tanulságokkal szolgál Kemény Zsigmond számára a köznemesi bunkókrácia korteskedése a reformkori megyegyűléseken. A szabadságok egyenlőségét tehát egy harmadik elmélet szerint, törvényes eszközökkel – hatalommegosztás, képviseleti rendszer - kell megvédeni a szuverén nép kénye kedvétől. A törvényhozók megválasztásában persze, a liberális doktrina értelmében mindenki egyenlő jogon vehetne részt. Csakhogy ez az egyenlőség a magántulajdon viszonyai mellett a legbotrányosabb egyenlőtlenséghez kell hogy vezessen, s vezetett is a történelem során minden ismert esetben. A magántulajdon lényegéből ugyanis szükségképpen következik az egyenlőtlenség, márpedig elkerülhetetlen, hogy a nagy vagyonok urai a nincstelen, kiszolgáltatott és könnyen félrevezethető többség véleménye felett döntő befolyást szerezzenek, s az így nyert felhatalmazást kiváltságaik és gazdagságuk növelésére használják. A szabad verseny tehát, amely a politikában és a piacon egyszerre zajlik, az arisztokratikus elvnel kétesebb jogcímen játssza a közhatalmat egy új uralkodó oligarchia kezére. (S mintha már Platon is valami ilyesmiről értekezett volna Államában.) Hacsak... hacsak a szabadságok egyenlőségének barátai fel nem számolják a magántulajdon szabadságát a szabadság anyagi feltételeinek egyenlősége kedvéért. Eötvös számol ezzel a negyedik eshetőséggel, sőt bizonyosra veszi egy ilyen politikai kísérlet bekövetkeztét – néhány esztendővel a Kommunista kiáltvány megjelenése után, húsz évvel a párisi kommün előtt.

Eötvös szerint tehát a szabadságok egyenlősége így vagy úgy, de minden esetben együtt jár azzal, amit a liberálisok a leginkább el akartak kerülni: az állam befolyásának növekedésével, végeredményben a hatalom gyakorlására jogcímet szerző csoport abszolutisztikus uralmával. Kemény Zsigmond ezt már a forradalom előtt is így látta: „Így találkoznak a politikában a szélsőségek, és az abszolút közakarát szintúgy játszódja néhány hatalmas kezébe a nemzet sorsát, mint a legszűkebb alapú arisztokratikus rendszer” – írja *Korteskedés és ellenszerei* című korai művében.¹ A liberális minimum, nevezetesen hogy senkinek se lehessen mások felett túl sok hatalma, szerinte is csak a hagyományos intézményeknek és az ő konzervatív képviselőiknek tett jelentős engedmények által teljesülhet, a szabadságok garantált egyenlőtlensége alapján. Ez jól megfelel a demokrácia iránt szkeptikus konzervatív liberálisok meritokrata beállítotágának, amiről Kemény idézett röpiratának veretes mondatai tanuskodnak: „Egy nemzet nem igazgattathatik másként jól, csak legfölvilágosultabb és legerényesebb polgárai által. Nem ezek azok, kik erényök s elméjőknél fogva joggal bírnak a népfélségre; a nemzet az, amely mint felség, joggal bír minden elme- és minden erényhez,

---

¹ Kemény Zsigmond: *Korteskedés és ellenszerei* 178.o. in u.ő: *Változatok a történelemre*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1982

mely körében létezik. S ha ti attóli félelemből, hogy többet nyújtotok nekik, mint egyenlő részt az országlatból, minoritásban hagynátok őket, hová számuknál fogva szükségileg helyezvék – akkor a legdrágább kincset dobtátok el. Ámítás, hogy a kisebb szám mindig szabad, midőn oly törvénynek engedelmeskedik, melyet a majoritás csinált ellene. Ámítás, hogy egy nemzet mindig szabad, ha az általa választottak hozzák a törvényeket. A törvény természete s a közvéleményi összhangza, nem pedig némelyek képviseleti csaljátéka tárja föl, hogy az egy szabad nép közakaratóból forrott-e ki?”²

Mondhatjuk, hogy ezek voltaképpen nem liberális, hanem konzervatív gondolatok, azonban tény, hogy szerzőink nem másért, csakis a szabadság és az igazság védelmében tesznek engedményeket a konzervatív felfogásnak.

S akkor még nem említettük a szabadsággal és egyenlőséggel együtt s egy időben fellépő harmadik uralkodó koreszmét, a nemzetiséget. A polgári szabadság birtokában minden történelmi közösség első dolga, hogy más nemzetiségeket elnyomva a magáét juttassa szinte kizárólagos túlsúlyra államában, legyen szó Cromwell Angliájáról, a konvent Franciaországaról, vagy a forradalom és kiegyezés korabeli Magyarországról. A nemzeti érdek adott esetben felülírja a szabadsághoz vagy egyenlőséghez fűződő érdeket, a tizenkilencedik századi gondolkodók szemében ez tapasztalati tény, s ez lesz, amiben a leginkább egyetértenek a reformkori liberalizmus minden egyébről különbözőképpen vélekedő nagyjai is. Történelmietlen a bíráló, ami ezt a szemükre hányja. Magyar nemzet, magyar nemzetállam: ez volt az a keret, amelyben az európai színvonalú polgárosodás, amelynek itt szinte valamennyi kelléke hiányzott, a 19. század folyamán így-úgy mégiscsak végbemehetett és annyi balszerencse közt s oly sok viszály után végbe is ment a Kárpát-medencében, a leküzdhetetlennek tűnő akadályok és feloldhatatlan ellentmondások dacára. Olyan eszmék hatása alatt, melyeket a magyar liberalizmus három nagy nemzedéke közvetített a formálódó – általuk formált – közvélemény felé. Maga a modern magyar nemzeteszme is az ő alkotásuk.

Három nemzedék - ez ifjabb kortársuk, Asboth János 1873-ban közzétett tanulmányának volt a címe. Asboth a nemzeti ébredés, a szabadságharc és a konszolidáció (a kiegyezés) korát a politikai és irodalmi vezéregyéniségek párhuzamba állításával jellemzi. Széchenyi és Vörösmarty, Kossuth és Petőfi, Deák és Arany: előbb a semmiből teremtés gyötrődő, magányos hősei, majd a nemzetet egyesítő végzetes küzdelem prófétái, végül az ország- és kultúraépítés kivételes valóságismerettel megáldott/megvert, kitartó, türelmes és szerény munkásai. A magyar esszéirodalom eme méltatlanul elfeledett remekének a címét is csak Szekfű Gyula jó fél évszázaddal későbbi könyvének címlapjáról szokás ismerni; az ő Három nemzedékének célzatos és elfogult történelemfelfogása azonban az Asbothétól szinte mindenben eltér. Asboth a három korszak közti folytonosságot hangsúlyozta, saját kortársai szellemében, akik a modern Magyarország alapjait a kiegyezés korában és egy kiegyezés árán lerakták. Plasztikus kor- és jellemrajzai a szereplők iránt nem részrehajlóak, az ellentétek hangsúlyozásával ő inkább a történelmi dráma felvonásai közti különbséget érzékelteti, a kibontakozó cselekmény egysége szempontjából. Ez is koncepció, persze: azé a nemzedéké, amely Deák, Kemény, Eötvös, Jókai, Arany, bölcs és resignált gondolkodók szellemi befolyása alatt elérte, hogy a szabadságharc után, az önkényuralom korában megerősödő nemzeti öntudat a társadalmi összefogás alapja lehessen, lehetőleg feloldva, de legalábbis tompítva az osztályok, felekezetek és nemzetiségek között fennálló ellentéteket, melyeket csak bonyolított és elmérgesített egy további konfliktus, a birodalom két része közötti közjogi

---

² U.ott 120.o.

viszony megoldatlansága. A körülmények és előzmények ismeretében az általuk kivívott kompromisszumot nem túlzás történelmi sikernek nevezni. Olyan törvényes kereteket teremtettek, melyek között a körmükre égett modernizáció nélkülözhetetlen tennivalói elvégezhetőnek ígérkeztek, és részben el is végzik őket rövidesen.

A konzervatív Asboth egyébként korántsem apologetája, hanem politikai publicistaként élesszemű kritikusa a kiegyezési kornak: a következő évtizedben mint a korrupt politika, az élődsi bürokrácia és a szédelgő kapitalizmus kíméletlen leleplezője szerez majd hírnevet. (Végül egy korrupción ért államtitkárt öngyilkosságba kerget Asboth tényfeltáró riportja – ő, régi szép idők -; és az újságíró lelkiismeretét ez annyira megrázza, hogy visszavonul a publicisztikától – ő, kétszeresen dicső, letűnt kor...) 1895-ben, Eötvösre utaló, *Korunk uralkodó eszméi* címen tartott akadémiai székfoglalójában nem alaptalanul állapítja meg, hogy szabadság és egyenlőség egyébként sem a tizenkilencedik, hanem a tizennyolcadik század vezéreszméi voltak, melyekről idő közben bebizonyosodott, hogy együttesen csak forradalmi rémuralom által - vagy pedig az evangéliumi kereszténység szellemében - valósíthatók meg. Világos különbséget tesz kapitalizmus és liberalizmus között. A manchesteri iskola, amely azonosította a liberalizmust a laissez faire gazdaságpolitikával, csak a pénzemberek osztályuralmát, a kapitalizmust igazolta, és gyakorlatilag megbukott, mert a kizsákmányolt tömegeket a szocializmus felé terelte, az államokat pedig rákényszeríti a szabályozás új, korszerűbb módozatainak bevezetésére. „A haladott nemzeteknél irodalom és törvényhozás, államférfiak és uralkodók, ha egyik kézzel harcolnak a socialisták forradalmi tendenciája ellen, a másikkal kezét fognak velük, elfogadják, megvalósítják számos pozitív követelésüket, mert régen egyetértenek abban, hogy a socialis forradalmat csak társadalmi reform gátolhatja meg.”³ Kapitalizmus és szocializmus, Asboth szemében ezek a század igazi uralkodó eszméi. A későbbi fejlemények mintha őt igazolnák.

A hazai liberalizmus-vita azonban a Trianont követő évtizedekben súlyos gellert kap, röviden szólva azért, mert az összeomlás után a történelmi kudarcot a liberalizmus nyakába varrják, nemegyszer azt is, ami ellen a liberalizmus éppenséggel küzdeni próbált. Szekfű a maga célzatos – ultramontán és legitimista - *Három nemzedékében* a reformtörekvések félresiklásáért már a Habsburg monarchia egységét örökösen bomlasztó magyar függetlenségi törekvéseket teszi felelőssé, másrészt a nyugateurópai mintákat másoló, doktriner liberalizmust, amely az erőltetett reformok kedvéért feláldozta a társadalom szerves fejlődését. Németh László megvédi Szekfűtől a tizenkilencedik századi nemzeti liberalizmust és a Habsburgok beolvasztó politikájának ellenálló kuruc hagyományt; de megkülönbözteti ezektől a liberalizmus zászlaja alatt az ország kulturális és gazdasági gyarmatosításán munkálkodó zsidó és sváb kisebbség térhódítását, mint ami ellen szerinte is védekezni kell. A liberalizmus értelme már ebben a második menetben beszűkül és eltorzul. A jogkiterjesztés és társadalmi integráció programjából ekkor válik - legalábbis ellenségei szemében - az autentikus magyarságot fenyegető veszedelemmé, a vidék problémáival szemben érzéketlen urbánus ideológiává, majd egyszerűen csak a kapitalista kizsákmányolás és a mindent felbomlasztó piaci verseny szinonimájává.

A politikai filozófiák vitája eközben feloldódik a politikai irányzatok küzdelmében. A bethleni konszolidáció bizonyos értelemben a tizenkilencedik századi nemzeti liberalizmus érdekegyesítő programjának örököse, így maga a rendszer még mindig liberálisabb, mint progresszista ellenzéke. A Szabó Dezső köpenyéből kibújt, antikapitalista, antiszemita, antiurbánus jelszavakkal fellépő népi mozgalom képviselői csak abban értenek egyet, hogy

---

³ Asboth János: *Korunk uralkodó eszméi*, in Asboth János válogatott művei (szerk. Kiczenko Judit), Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba 2002

Magyarországon minden anyagi és szellemi fejlődés akadályozója az agrárnépesség túlnyomó többségének társadalom-alatti helyzete. Ezt pedig a nagybirtokos politikai elit és a nagyrészt jövevény nagytőke politikai szövetsége segítette fenntartani a dualizmus korában ugyanúgy, mint a világháborús összeomlás után. A harmadikutas radikalizmus képviselőinek nagyobbik része végül valamiféle szocializmusban keresi a megoldást, legyen az nemzeti vagy nemzetközi, jobb- vagy baloldali. A liberalizmusból azonban az urbánus baloldal se kér: a „haladás táborának” zászlajára már a század elején a társadalmi igazságosság jelszava került, amelynek megvalósulását olyan radikális demokrata, szocialista vagy kommunista programoktól várják, melyek nem nélkülözhetik az állami tervezést és az állami erőszak eszközei feletti rendelkezést. Olyan programoktól, melyek készek alárendelni az egyén szabadságát valamely elvont kollektívum – ha nem a faj és a nemzet, akkor az osztály és a párt – érdekének. Ez a pozíció is kitüntetően antiliberalis, követői a „burzsoá” liberalizmust az úri rend részese és haszonélvezőjeként utasítják el.

Az is igaz, persze, hogy a huszadik század első felében a liberalizmust mint politikai filozófiát világszerte temetik, és rendszerint éppen a haladás nevében. Az egymással is sokban ellenkező antiliberalis elméletek (az európai civilizáció hanyatlásáról, a tudás elidegenedéséről, a tőkés magántulajdon kizsákmányoló természetéről, a társadalmi folyamatok tudományos tervezésének és bürokratikus szervezésének szükségességéről, az osztályok és fajok közötti kibékíthetetlen háborúságról vagy éppen ellenkezőleg, az emberek közötti radikális egyenlőségről) kétség kívül a modern, azaz kritikai gondolkodás fejleményei, mégis azt kell mondanunk, hogy ez a szellemi forradalom nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: nem alkotta meg egy élhető és emberhez méltó társadalmi rendszer paradigmatis elméletét. Ahol az új jelszavakkal fellépő mozgalmak meg tudták dönteni a parlamentáris demokrácia rendszerét, és felszámolták a szabad magántulajdon és a piaci verseny polgári társadalmát, ott kivétel nélkül bornírt, szélsőségesen igazságtalan és kegyetlen diktatúrák épültek ki, s árnyékkolták be a „rövid huszadik század” egész történetét - 1914-től 1989-ig. A liberális demokrácia dekadens intézményeiről pedig eközben kiderült, hogy képesek integrálni az ellenük lázadókat, s még inkább az derült ki róluk, hogy a maguk tökéletlen és képmutató módján, de mégiscsak ez a rendszer tud a leginkább érvényt szerezni olyan alapvető emberi igényeknek, amelyekről az európai emberiség többé nem óhajt lemondani.

1968 után egyértelműnek látszott, hogy a „nyitott társadalom” virágzása nyugaton, vele szemben a kommunista diktatúra tagadhatatlan kudarca Európa keleti felén a liberalizmus híveit igazolja; a szovjet birodalom összeomlását tehát a liberalizmus diadalaként ünnepelték. Minek a kudarca? Minek a győzelme? Ezekre a kérdésekre nem csak a bolsevik diktatúra váratlan önfelszámolásának sokkjától megzavarodott kelet-európai értelmiség adott rossz válaszokat. A mindig is irigyelt – méltán irigyelt - nyugati demokráciák újabb, ezúttal békés győzelmét a (hideg) harmadik világháborúban nem alaptalanul tulajdonították világszerte politikai berendezkedésük előnyeinek, felismerve az egyéni szabadság, a piaci versenygazdaság és a technológiai haladás közötti szoros összefüggést. Azt kevesen vitatták, hogy a siker közvetlenül a fejlettebb technológiának köszönhető: ennek egyenes következménye egyrészt katonai fölényük, másrészt képességük a javak tömeges előállítására. A tömegek szemében természetesen ez utóbbi tette rendkívül vonzóvá az úgynevezett jóléti társadalmakat, amelyeket a liberális demokráciával azonosítottak. A konzumizmus kísértete járta be Európát, és a világ proletárjai végre egyesültek, a pepsi feeling jegyében. Közben azonban kiderült, hogy a bőséges ellátmány és a fejlett haditechnika mégsem áll olyan szükségszerű összefüggésben a liberális gondolkodásmóddal, mint ahogyan azt 1989 előtt sokan hitték. A tudományos-technológiai forradalom következményei, amelyek

megteremtették a természeti források odáig példátlan kiaknázásának feltételeit, kinőtték a liberális kereteket, kinőtték Európát. A szabadkereskedelmi világrend kiteljesedése hamarosan azt is megmutatta, hogy az egyre kíméletlenebb üzleti versenyben az emberi jogok, a társadalmi igazságosság és a részvételi demokrácia adott esetben komparatív hátrányokat is jelenthetnek, amelyeket az egykori jóléti államok is egyre nehezebben engedhetnek meg maguknak, azok a nemzetek pedig, amelyek az általuk diktált és definiált „fejlődés” útjára megkésve léptek, egyáltalán nem. Röviden: a gazdasági felemelkedés kedvéért, amit a hazai liberálisok a világpiacon integrációtól és az üzleti vállalkozás szabadságától reméltek, fel kellett áldozni a közszabadságot. A gazdag országokban ennek csak részben kellett megtörténnie, aki azonban a szegény országokban akart meggazdagodni, annak ezentúl nem volt más választása.

A magyar liberálisok öntudatosan és illúziók nélkül léptek erre az útra, abban a szilárd meggyőződésben, hogy aki hú akar maradni a politikai szabadságról és az egyén autonómiájáról alkotott liberális eszményekhez, az nem akarhat mást, mint a piaci verseny minden korlátozástól mentes szabadságát. Eközben elmulasztottak feltenni maguknak néhány kérdést. Hogy liberális-e a szó eredeti értelmében az új gazdasági világrend? Piac-e egyáltalán a világpiacon a szó klasszikus értelmében? Magántulajdonosnak számítanak-e még a tőkés hálózatokban tulajdonrészrel rendelkező szereplők? S hogy a politikai osztozkodásban szerzett, jogi kiskapukon keresztül összelopkodott tőke felhalmozói tekinthetők-e piaci szereplőknek, elvárható-e tőlük a kapitalizmus éthoszána (van ilyen!) elsajátítása? Ha ezt megtették volna, aligha mulasztják el a liberalizmus és a kapitalizmus viszonyának újragondolását, és rákényszerülnek a számvetésre saját szellemi örökségükkel. Elképzelhető, hogy ebben az esetben más megvilágításban tűnnek fel előttük a kelet-európai átalakulás nagy kérdései. Minderre azonban nem került sor, hiszen a magyar történelemben egyedül a diszkontinuitás folytonos (valamint a mezőgazdasági óriásbirtok túlsúlya, és politikai kérdésekben az önámítás).

Így a liberalizmus hazai képviselőinek harmadik nemzedéke egy olyan átmenet szószólója lett, amely az államszocializmustól örökölt egyenlőtlenségeket nemcsak átörököltette, de legalizálta és elmélyítette. A liberálisok pártja ugyan sohasem került többségbe, de akár ellenzékben voltak, akár a győztes párt koalíciós partnereként vettek részt az ország kormányzásában, programjuk többé-kevésbé mindvégig érvényesült. Nem azért, mintha ez lett volna akkor az egyedüli járható út, de nem is a szabadkőművesek vagy a liberális zsidóság világméretű összeesküvésének eredményeként, ahogyan azt a nemzeti paranoia képzelet, hanem egyszerűen azért, mert ez felelt meg a leginkább a kiváltságaik megőrzésén munkálkodó politikai, gazdasági és kulturális vezető rétegek érdekeinek. Akik gondoskodtak róla, hogy a rendszerváltás népszerű közjogi vívmányai és a választott gazdasági stratégia népszerűtlen következményei közötti összefüggést mindenki szükségszerűnek és elkerülhetetlennek találja. Így lett a liberalizmus a neve annak a rendszernek, amely a következő évtizedben a társadalom szélesebb rétegeit ténylegesen kizárta az egyéni szabad kezdeményezés sokat emlegetett lehetőségéből. Még azokat is kiszorította, akik a piac liberalizálását megelőzően, a késő-kádárkorban sikeresen tették meg az első lépéseket az egyéni vállalkozás útján; és részben azokat is, akik a világnézeti pluralizmust a második nyilvánosságban és az ellenzéki szubkultúrában kezdték képviselni, ha csak nem csatlakoztak valamelyik új politikai párt holdudvarához. Magát a piacot ellenben ténylegesen nem liberalizálták, hanem azon nyomban monopolizálták az egy-egy üzletágot teljes egészében felvásárló nemzetközi cégbirodalmak, vagy kézen-közön felosztották maguk között a politikai hatalmon osztozkodó csoportok és üzleti partnerek.

1989 nagy vesztesei nem a kommunista rendszert irányító politikai osztály tagjai lettek, hanem az ő alattvalóik, akik akkoriban az utcán tüntettek ellenük és várták a jobb világot. A szovjet vezetők és vazallusaik idejében felismerték, hogy a bürokratikus abszolútizmus fenntartása többé nem áll az érdekükben, ha viszont ettől a rendszertől megszabadulnak, akkor a társadalom kifosztása, elnyomása és megfélemlítése terén odáig elért maradandó eredményeik jelentős előnyt biztosíthatnak számukra a világpiacon. Olcsó, fegyelmezett munkaerő, kiéheztetett, mindenevő lakosság, magas fokú tőkekoncentráció: mi lehet ennél vonzóbb egy külföldi befektetőnek? Annyi kellett csupán, hogy az egykor összerabolt állami tulajdont ismét piacképesé, eladhatóvá, azaz magántulajdonná tegyék, erre pedig senki sem lehetett alkalmasabb náluk, akik ezt a vagyont eddig is oly szakavatottan kezelték. Így történt, hogy a liberálisok gazdasági programját megvalósító pártállami elit a „felszabadult” nép demokratikusan választott képviselőinek jóváhagyásával, többé-kevésbé törvényes keretek között üzletelhetett és osztozkodhatott az állam tulajdonán, miközben annak adósságát teljes egészében az adófizetőkre hárította. Ilyen körülmények között a piaci liberalizmus jelszava, Guizot híres *enrichissez-vous!* felszólítása (gazdagodjatok meg), kegyetlen gúnyként csengett a privatizációból kimaradt, a sikeres vállalkozás esélyétől megfosztott milliók fülében. A liberális értelmiség azonban mint eszméi diadalát ünnepelte, sőt, követelte a minapi párttitkárok, nemzetbiztonsági tisztek, gyárigazgatók és tervhivatali osztályvezetők kapitalizálódását, a bürokratikus újraelosztás viszonyainak átalakítását piaci viszonyokká, lehetőleg az élet valamennyi területén. Úgy tűnt, a posztkommunista Kelet-Európa a liberalizmus jegyében konszolidálódik, eközben azonban a liberalizmus szó értelme alaposan átalakult, vonzereje pedig elveszett.

Íme, a kezdőállás a hazai pályán immár harmadik liberalizmus-vitához, amelynek uralkodó témája, hogy kell-e nekünk liberalizmus, mintha elhomályosítaná az igazi kérdést, hogy mi is az, ami kell nekünk vagy sem.

A liberális alkat eltorzulása

A rendszerváltozás éveiben nem csak a liberalizmusról nem folyt elvi vita a nyilvánosság előtt. Az átmenet tennivalóival kapcsolatos elképzelések általában nem a politikai filozófiák szintjén ütköztek: a cselekvési programok megalapozásának igénye úgyszólván fel sem merült. A „szabad világban” zajló folyamatokról pedig, melyekhez épp csatlakozni készültünk, döbbenetesen tájékozatlanok voltunk. De már csak azért sem került sor ekkoriban liberalizmus-vitára, mert minden komolyan vehető szereplő „liberálisnak” mutatkozott abban az értelemben, hogy a liberális demokrácia kereteinek megteremtését tartotta a legsürgősebb tennivalónak: a jogbiztonság, a magántulajdon, a politikai pluralizmus és a lelkiismereti szabadság helyreállítását. És még azért sem került sor a politikai filozófiák nyilvános vitájára, mert igazság szerint egyedül a liberálisok rendelkeztek kész, talán túlságosan is kész válaszokkal az átmenet kihívásaira. A szétvert és elnémított konzervatív tábor eszmélése szempontjából a késő-kádárkor kulturális klímája és cenzurális viszonyai sokkal kedvezőtlenebbek voltak, mint a liberálisoknak. A hazai közvélemény 1968 után, kimondva-kimondatlanul egyre nyitottabbá vált a baloldali liberális elvek iránt, a piaci gondolkodás elemeit pedig a pártállam funkcionáriusai is kezdték a magukévá tenni. Ez kijelölte egy békés átmenet lehetséges világnézeti kereteit. Konzervatív közvélemény ezzel szemben a rendszerváltozás előtt idehaza nem létezett, jól artikulált magánvélemény is alig. A szocialista színezetű megoldásokat pedig - és velük együtt a baloldali radikalizmus minden válfaját - egy időre kompromittálta az előző korszak. Végül, ami a zöldeket és más alternatív áramlatokat illeti, ők ekkor még túlságosan készületlenek voltak. Így az egyedül üdvözítő liberális megoldásokkal kapcsolatos aggályokat értelmiségi képviselőik akkoriban magabiztosan söpörhették le az asztalról. A tekintélyuralmi rendszerekben szocializálódott idősebb

nemzedék spontán antiliberalizmusát pedig szalonképtelenné tették „liberális férgeket” és „zsidó liberalizmust” emlegető alsójobboldali képviselőik.

A második ezredfordulóra tehát a magyar liberálisok magukra maradtak a liberalizmus értékeivel és problémáival, melyeknek a többi politikai felekezet gondolkodásában igencsak szűkös hely jutott. És beszorultak egy olyan, önként vállalt szerepkörbe, amelyben a kapitálszocialista pártállami utódpárt örökös szövetségeseiként, a globalizáció hazai szószólóiként, s az ezekkel szemben egyre erősödő tiltakozás ideológiai céltáblájaként - Tamás Gáspár Miklós szavaival – „rendvédő, állagmegőrző szerepre vannak kárhozható, járőrözve olyan vár bástyáin, amelynek belsejébe úgyse engedik be őket soha”.⁴ Szerepkényszer, elszigetelődés és a liberális diskurzus belterjessé válása egyaránt szerepet játszhatott abban, hogy később, szellemi és politikai befolyásuk fokozatos elvesztésének éveiben sem erősödött fel táborukban az önkritika hangja. Ez pedig a megújulásnak nélkülözhetetlen előfeltétele volna. Az irányzatok vitáját azonban mintegy zárójelbe tette a védekezés a közös ellenséggel szemben. Eltűnésüket a politika térképéről nem a liberalizmus útvesztésével magyarították, hanem azzal, hogy az ország tért le az általuk kijelölt helyes útról. Ennek az útnak a legfontosabb tájékoztató pontjai pedig a kortárs liberalizmus leginkább vitatható – saját filozófiájuk alapján is vitatható – célkitűzései voltak:

1. fenntartás nélküli, következetes kiállás a kapitalista globalizáció mellett, annak valamennyi következményével;
2. kozmopolitizmus, az alig visszanyert állami szuverenitás feladásának ünneplése;
3. az állam semlegességének merev értelmezése;
4. a kisebbségek kérdésének szerencsétlen kezelése.

1. Aki liberalizmust akar, annak a kapitalizmust is akarnia kell!

A fenti kijelentést általában magától értetődőnek tartják, még akkor is, ha ez az összefüggés fordítva nyilvánvalóan nem áll fenn: nem minden kapitalizmus kedvez a szabadelvűségnek. Napjaink szabadkereskedelmének mondott világrendjében például kifejezett előnyt jelent az illiberális berendezkedés. A laissez-faire konzervatívok is jól el tudják képzelni a piaci szabad verseny társadalmát a liberalizmus politikai „túlzásai” nélkül. Öröklött történelmi-politikai kiváltságok tőkésítése pedig, mint láttuk, akadályozhatja a piaci verseny kibontakozását, akár a nagybirtokos arisztokráciáról van szó, akár a nómenklatura-burzsoáziáról. Mint ahogyan a kapitalista országok gyarmatosító tevékenysége se szolgálta a szabadság ügyét, még akkor sem, hogyha a piaci társadalom mintáit honosították meg a leigázott és kifosztott népek körében. Manapság mégis a piaccgazdaság szinonimájaként emlegetik a liberalizmust, arról nem is beszélve, hogy piaci versenyen általában a globális cégbirodalmak által diktált „szabadkereskedelmi” rendszert kellene értenünk. Ezért megjegyezném, hogy ez az összefüggés csalóka. Akik egykor a lelkiismereti döntés szabadságát követelték, és megállapították ennek politikai feltételeit, jól látták, hogy főszabályként a gazdasági magánviszonyok terén is el kell háritani az egyéni szabad kezdeményezés útjában álló akadályokat. Ezen túlmenően nem okvetlenül foglalkoztak közgazdasági kérdésekkel, ha igen, sokan sokféleképpen keresték a megoldást azokra a nyilvánvaló ellentmondásokra, amelyek a haszonelvű piaci cseregazdaság anomáliái és az ő politikai céljaik között óhatatlanul felmerültek. A piaci verseny szabályait nem mindenki azonosította a szabadság rendjével, legfeljebb összhangot kerestek a kettő között. A kapitalizmus az ő számukra (is) történelmi adottság volt, nem elméleteik következménye. Abban egyetértettek, hogy az öröklött kiváltságok eltörlése és az állam gazdasági monopóliumainak korlátozása szükségképpen beletartozik a liberális programba, de hogy közelebbről miféle piaci verseny,

---

⁴ Tamás Gáspár Miklós: Válasz helyett Kis Jánosnak, Élet és irodalom XLV/5.sz. 4.o. 2001.január 22.

miféle kapitalizmus volna kívánatos politikai és erkölcsi meggyőződésük szempontjából, ez mindig is vitatott kérdés volt, ma is az. Elméletileg még az sem kizárt, hogy olyan országokban, ahol nem volt kapitalizmus vagy azt felszámolták, a szabadság liberális hívei ne okvetlenül akarjanak kapitalizmust. Akarhatnak legalább a tulajdonformák változatos sokféleségét: a szövetkezetek, közösségi és nonprofit vállalkozások, a munkások számára biztosított résztulajdon, itt-ott a munkás-önigazgatás felkarolását. De nem akarják, és pedig azért nem, mert véleményük szerint „a kapitalizmus alternatíváival csak azok kísérletezhettek, akik az elzárkózás útjára léptek” és elutasítják a világgazdasági integráció törekvését.⁵ Az igazsághoz azonban hozzá tartozik, hogy a világ gazdaságában a tulajdonformáknak ez a sokfélesége korántsem ismeretlen.

A gazdaságtörténészek ráadásul arról is értesülhettek, amit Fernand Braudel majd fél évszázada megállapított – Polányi Károly pedig nála is jóval korábban felismert -, hogy tudniillik a piacgazdaság és a kapitalizmus időben és a társadalmi térben egyaránt elválnak egymástól és még véletlenül sem azonosak. Ezek a szerzők történelmi munkáikban világosan megkülönböztetik a hétköznapi gazdaságát közvetítő piaci csere helyszíneit és mechanizmusait a távolsági kereskedelem alapvetően nem-piaci jellegű vállalkozásaitól, és az utóbbiak (gyarmati társaságok, állami monopóliumok, pénzváltók és pénzkölcsönzők, stb.) körül felhalmozódó vagyonoktól, amelyek majd a kapitalista típusú (tisztán nyereségelvű) befektetői stratégia és üzemszervezés kiindulópontjai lesznek. Polányiék ebben is felülmúlják a marxizmus kapitalizmus-kritikáját: mivel érdeklődésük középpontjában nem a termelés, hanem a társadalmi érintkezés részeként felfogott csere áll, felismerik, hogy a globális kapitalizmus (az imperializmus, majd a posztkolonialista, úgynevezett szabadkereskedelmi világrend) nem a piaci verseny fejleménye, sőt, annak akár korlátja is lehet. Hiszen a tőkekoncentráció a kezdetektől fogva és mind a mai napig jellemzően a piacok feje fölött zajlik, mindenféle politikai, technológiai, kommunikációs stb. újítások eredményeként. Ez a megfigyelés, azt hiszem, fontos lehet egy posztkapitalista piacgazdaság lehetőségének mérlegelésénél.

Úgy tűnik tehát, a liberalizmus=kapitalizmus képlet kettős csúsztatást tartalmaz: kieszelői a szabad társadalmat előbb a piaci versenygazdasággal, majd a piaci versenygazdaságot a tőkés hálózatok és globális cégbirodalmak mai – piackerülő, piactorzító és piac-helyettesítő - rendszerével azonosították. S mivel csapnivaló közgazdászok voltak, még azt se fogták fel, hogy abból az országból, ahol a termelésben – a torzítatlan piaci realitások eredményeként - egyre csekélyebb szerepet játszanak a hazai források, de még az ezekből származó hozzáadott érték is külföldi tulajdonú cégeknél csapódik le, onnan a jövedelem elillan, a nép koldusbotra jut, s hogy ez tényleg ilyen egyszerű. A láthatatlan kéz csodatévő erejében bízó piaci liberalizmus hívei semmiféle jelentőséget nem tulajdonítottak annak, hogy a tőke hazai vagy külföldi forrásból származik. A tőke szabad áramlását a kötelezően egybenyitott nemzeti piacok között mint az egy és oszthatatlan gazdasági ésszerűség diadalát ünnepelték. A komparatív előnyök kihasználása – papíron – minden helyi közösség számára előnyösnek ígérkezett. Az alábbi történet, egy a sok közül, nem ezt igazolja.

Az észak-magyarországi község lakóinak megélhetését hagyományosan a gyümölcs-termesztés és feldolgozás biztosította. A termelőszövetkezet privatizálása után a gyümölcsfeldolgozó üzemet külföldi befektető vásárolta meg (tőkebevonás), aki úgy döntött, hogy a prémium minőségű helyi gyümölcs helyett annál jóval olcsóbb és összehasonlíthatatlanul rosszabb minőségű, Kínából és Amerikából érkező, tartósított

---

⁵ Kis János: Liberalizmus Magyarországon - tíz évvel a rendszerváltás után. Élet és irodalom XLIV/37.sz. 12.o. 2000. szeptember 15.

alapanyagból dolgozik (komparatív előnyök, költségcsökkentés). Eközben a közeli szörpüzemet tönkretette az árverseny a hazai piacot meghódító nemzetközi konkurenciával (világpiaci nyitás, hatékonyság-kényszer). Így a helybeliek felhagytak a gyümölcsstermesztéssel, a lakosság egy része munka nélkül maradt, mások a közelben megtelepedett nemzetközi elektronikai cég három műszakban dolgozó üzemében vállaltak betanított munkát, éhbérért (profilváltás, bekapcsolódás a nemzetközi hálózatokba). A lekvárüzem se lekvárt állít már elő, hanem gyümölcsmasszát, amit például gyümölcsjoghurtokba kevernek (termékszerkezet-váltás a piacképesség érdekében), a megrendelő igénye szerinti íz- és színvilággal (rugalmas alkalmazkodás), amit a Németországból érkező, megtévesztően gyümölcs-ízű és színű adalékanyagok biztosítanak (technológiai modernizáció). A történet egyáltalán nem kirívó. Tegyük fel, hogy a lekvárüzem és az elektronikai cég által jelenleg realizált jövedelem együtt a többszöröse annak, amit a helybeliek korábbi gazdálkodásukkal elértek, eképpen igazolva a globalizáció előnyeiről íróasztal mellett fantáziáló liberális barátaink várakozását. Miért nyomorodik el mégis a környék? A közgazdaságtan száraz nyelvén és egészen röviden azért, mert a keletkezett jövedelem túlnyomó része nem őket illeti meg, s méltán nem, hiszen az elért növekedés nem a helyi erőforrások (tudás, munka, természeti szolgáltatások) hozadéka, hanem a külföldről érkező korszerűbb technológiához, logisztikához, olcsó alapanyaghoz kapcsolódik. Jól jártak-e legalább a kínai és talán délamerikai gyümölcs-termelők? Aligha, az ő komparatív előnyük ugyanis éppen munkaerejük *embertelen* olcsósága. (A helyi természeti adottságok és a helyi tudás ellenben nem bizonyultak komparatív előnynek, Adam Smith várakozása dacára.) Jól járt-e a fogyasztó? Nem, mert a korábbinál alig olcsóbban, ámde rosszabb minőségű, esetleg egészségi kockázattal járó áruhoz jut. Ki járt jól végül? A kereskedő, a szállító és a befektető, valamint az alkalmazott high-tec tulajdonosa, akik a terméket „összerakják”, kihasználva a globalizáció csakis számukra kínáló előnyeit.

A régiúj nómenklatúra és a globális kapitalizmus hálózatai között önként vállalt közvetítő szerep rossz hírbe hozta a liberalizmust - sokan már csak az ország újragyarmatosításának ideológiáját látták benne -, ezt azonban maguk a liberálisok talán észre se vették, s ha észrevették, betudták ellenségeik rágalmainak, vagy a rendszerváltozásban csalódott hazai közvélemény xenofóbiájának. Azért lehetséges, hogy nem vették észre, mert az a közjó, amelyet ez a mezaliánsz közvetlenül veszélyeztetett, számukra nem létezett, azok a – helyi – hátrányok és előnyök, amelyekről beszélünk, az ő számításaikban nem szerepelnek. S nem azért, mintha ők másoknál önzőbbek, rövidlátóbbak vagy rosszabb hazafiak lennének, bár ezt most már az isten se mossa le róluk, hanem azért, mert egy olyan politikai antropológia foglyai, amely az egyénnek feltétlen, a közösségnek pedig csupán feltételes létezését tulajdonít, az utóbbi öntörvényűségét tehát nem ismerheti el (és ezért olyan absztrakt gazdaságossági mutatókkal számol, melyek nem okvetlenül érzékelik a helyi források/helyben képződő jövedelmek alakulását). El kell így utasítaniuk a hivatkozást a közjó bármely különös meghatározására, amely nem vezethető le sem egy univerzális szabályból, sem az egyének érdekéből. Ez utóbbiról pedig úgy gondolták, hogy maradéktalanul lefordítható a piaczgazdaság nyelvére, ahol kereslet és kínálat formájában érvényesül és a különféle szolgáltatások árának alakulásában jut kifejezésre, melyek birtoklása és fogyasztása, a jólét, az egyéni boldogság egyedüli hiteles mutatója.

Ennek a nem okvetlenül jóhiszemű, viszont mindenképpen felületes gondolkodásnak az eredménye tette a liberalizmus hazai képviselőit a polgári jogok éharcosaiból a világkapitalizmus propagandistáivá. Propagandistát mondok, mert e koncesszió tényleges haszonélvezői nem ők lettek, hanem a rendszerváltozást birtokon belül átvészelő posztállami káder-elit tagjai, utóbb az átmentett pártállami struktúrák kiaknázásának jogáért versengő

valamennyi klientúra-párt. Végeredményben nem történt más, mint amitől már Eötvös József is tartott: a demokrácia ezúttal sem a közakaratot, hanem az érintetlenül hagyott társadalmi-gazdasági erőviszonyokat (és mentális struktúrákat) képezte le.

Ami a piac-elv kiterjesztését illeti a maga illetékességi körén túl, erre jó példa a felsőoktatás piac-elvű átalakításának elképzelése. Az ezt szorgalmazó liberális értelmiségiek arra hivatkoztak, hogy minden érettségizett fiatalnak alapvető emberi joga az elérhető legmagasabb színvonalú tudás megszerzése; továbbá hogy minden egyén maga dönti el, milyen tudásra van szüksége. Ezért azt kívánták, hogy a felsőoktatás szolgáltatásai a fogyasztók szükségleteihez igazodjanak, mert senki más nem döntheti el helyettük, hogy mit tanuljanak. El kell-e fogadnunk érvelésüket? Igen, amennyiben a piacot tekintjük a társadalom modelljének, az egyénben fogyasztót látunk, a tudásban pedig valamiféle árucikket. Azonban mindhárom feltevés ellen nyomós érvek hozhatók fel. A tudás nem szolgáltatás, amelyet vásárlunk és fogyasztunk, hanem párbeszéd a dolgok értelméről, amelyben részt veszünk vagy sem. A részvétel pedig nem csak jog kérdése, hanem rátermettségé is: megfelelő képességeket és elkötelezettséget feltételez oktatók és hallgatók részéről egyaránt, lévén hogy az egyetemen nem valamiféle adásvétel zajlik, hanem a közösség önértelmezésének kereteit biztosító tudás reprodukciója, és ennek a tevékenységnek a hallgató nem fogyasztója, hanem egyszerre alkotója és alkotása. Végül a tudás iránti kereslet pillanatnyi alakulásának nem lehet közvetlen köze ahhoz, hogy társadalomnak rövidebb és hosszabb távon milyen tudásra lesz szüksége, mert ha ennek az ellenkezőjét állítanánk, akkor azt feltételeznénk, hogy a pillanatnyilag legdivatosabb diszciplína vagy éppen a legkisebb erőfeszítéssel megszerezhető tudás volna az ország sikeres jövőjének záloga. Hogy mi a tudnivaló, azt bizony a tudásban jártasak döntenek el, nem a tudni vágyók: az igazság nem függ a kereslet ingadozásától. (Egyébként pedig az üzleti világban is mindig a kínálati oldal a kezdeményező, és alapvetően az általuk kínált választék alakulása határozza meg a vásárlók preferenciáit, hosszabb távon és a makro-folyamatokat tekintve ez soha sincs másképpen.)

Az itt leírt helyzeten persze, az sem változtat, ha a fogyasztók nevében az állam vagy a piaci igények felkent képviselői járnak el. A tervszerűsége, vagyis a jól felmért „szükségletekre” hivatkozó tervgazdaságban sem történik más, mint az igaz tudás alárendelése egy vélt és szükségképpen rosszul prognosztizált társadalmi szükségletnek. Ugyanis sem az üzletemberek, sem a kormánytisztviselők nem tudhatják jobban, hogy mit érdemes tudni, mint a tudós tanítók. A piac szakember-igénye pedig olyan gyorsan változik, hogy arra képzési rendszert építeni nem szabad, hiszen az egyetemeken nem betanított munkások képzése zajlik. Valójában a piac nem diktálja, hanem követi a tudás világában végbemenő változásokat, amelyek új lehetőségeket teremtenek a gazdaság számára, és túlhaladottá tesznek másokat. Ezért a tudás piacosításának nem a tervgazdálkodás az alternatívája, hanem a tudományos műhelyek autonómiája. Ezt a következtetést megpróbálhatjuk általánosítani, akkor így hangzik: az egyéni önzésre épített rendszerek alternatívája nem a nagy egész érdekében hivatkozó állami dirigizmus, hanem a létező közösségek autonómiája. A kettő még távolról sem ugyanaz. A tanulság: a felmerülő kérdéseknek létezik az individualista és az etatista megközelítéstől egyaránt különböző, komunitárius megoldása is. Ez a megoldás a közjó létére és a konszenzus keresésének szükségességére hivatkozik, s nem valamiféle absztrakt közérdekre, oktroyált államrezónra.

2. Túl a nemzetállamon

Az államhatalom korlátozásának igyekezete a liberális alapelvekből egyenesen következik, a liberális demokráciákban mégis az állami bürokrácia befolyásának folyamatos növekedését

figyelhetjük meg. S ez nem is lehet másként. A tradicionális és lokális közösségi kötelekek felszámolása után a társadalmat teljes bizonytalanságba taszítaná az egymással csupán feltételes és esetleges kapcsolatban álló egyének zürzavaros magánérinkezése - különösen az önző és kíméletlen magatartást jutalmazó piaci verseny viszonyai között -, ha az államot nem ruháznák fel egyre kiterjedtebb ellenőrzési és szabályozási jogkörrel. A bürokrácia megerősödése pedig e jogkörök és az ezekben eljáró testületek létszámának, hatalmának növekedéséhez vezet, a végtelenségig. A szabadság barátainak egyetlen eszköz állna a rendelkezésére, hogy sikeresen vegyék fel a küzdelmet az emancipáció programjának e nemkívánatos mellékhatásával, ez pedig az államtól független civil közösségek nem-formális hatalmának, társadalomszervező szerepének megerősítése volna. Hogy ezzel nálunk miért nem éltek, és miért maradtak mindig kisebbségben a közösségi kezdeményezések hívei, többek között a liberálisok táborában is, erre rövidesen választ kell majd keresnünk. A nemzetállam liberális megítélését mindenesetre az határozza meg, hogy a különféle irányzatok követői miként vélekednek a nemzet mint közösség és az állam viszonyáról.

Ez a kérdés, a nacionalizmus kérdése, a közhiedelemmel ellentétben nem tartozott azok közé, amelyek az elmúlt huszonöt évben jóvátehetetlenül megosztották a hazai politikai közvéleményt. A komolyan nem vehető szélsőségektől eltekintve a jobb és baloldali megnyilatkozások túlnyomó többsége belül maradt a liberális demokrácia általánosan elfogadott normáin, noha a szereplők politikai számításból vagy túlérzékenységtől vezetve egymást rendszeresen e normák megsértésével vádolták. Az aránylag mérsékelt hangnem nem a vélekedők emelkedett hozzáállásának köszönhető. Számolniuk kellett azzal, hogy a nemzet mint közösség jelentőségének antinacionalista megkérdőjelezése vagy éppen ellenkezőleg, az egységes nemzetállam nacionalista felfogásának hangoztatása egyaránt veszélyes következményekkel járna a határon túli magyar kisebbség érdekeire nézve.

A mértékadó liberális gondolkodók többsége nem vonta kétségbe, hogy a haza iránti lojalitás, a nemzeti közösséghez tartozás az európai ember identitásának meghatározó része, miközben sokan sokféleképpen vélekedtek állam, politikai nemzet és etnikulturális közösség viszonyáról. Kis János *Az állam semlegességében* körültekintő érveléssel támasztja alá a multikulturális államról szóló elgondolását, amely egyszerre több nemzet hazája, s ezeknek szolidaritását egymás, illetve hűségét az állam alkotmányos rendje iránt éppen az elismert egyenlőség biztosítja. Csak sajnálni lehet, hogy ezek az elgondolások a szomszédos országok többségi társadalmában nem találtak visszhangra, de Nagybritannia skót, vagy Spanyolország baszk és katalán kisebbségének körében sem igazán. Ez utóbbi példák kétségeket ébresztenek Kis bővebben ki nem fejtett véleményével szemben, mely szerint a nemzetek feletti integráció javítaná multikulturális államok esélyeit. Éppen ellenkezőleg, az Európai Unióban azt tapasztaljuk, hogy a tagországok szuverenitásának részleges feladása inkább az etnikulturális közösségek szeparatista törekvéseinek kedvez, a történelmileg kialakult állami keretek rovására. Magyarország azonban, ahol egyébként az etnikai sokszínűség (premodern) ideája Szent István király intelmei óta jelen van az államelméletben, Kis álláspontjának, eszmétörténeti jelentőségén túl, közvetlen politikai következménye nemigen volt, eltekintve attól, hogy tisztázta a liberalizmust a nemzetellenesség vádjá alól. Ami azonban a határainkon belül élő nemzeti kisebbségeket illeti, az ő helyzetük, tekintettel maroknyi létszámukra, ettől függetlenül sem okoz ma gondot. A magyar politika szívéen is viseli sorsukat – hasztalan remélve, hogy ez a magatartás viszonzásra talál szomszédainknál. Az más kérdés, hogy a nemzetállam (legyen az egy vagy több nemzeté) mint identitásközösség elismerése összhangban áll-e a liberálisok által egyébként szorgalmazott kisebbségi politikával, valamint hogy indokolt-e a hazai cigányságot nemzetiségnek tekinteni. Ezekre a kérdésekre később majd visszatérünk.

A liberalizmus főáramának viszonya a nemzeti kérdéshez azonban bonyolultabb ennél. Ez elsősorban nem a nacionalizmus-vitából derül ki, hanem a nemzetek-feletti integráció kérdésének megközelítéséből. Itt mégiscsak azt tapasztaljuk, hogy a helyi érdekek és helyi közösségek sokfélesége a liberálisok szemében csak akadályt jelent: az egyéni szabad akarat és az univerzális igazságosság érvényesülésének útjában álló akadályt. Csak aki így gondolkodik, vélheti, hogy a történelmileg kialakult politikai egységek szuverenitásának elvesztése nem veszteség a liberális demokrácia szempontjából. Tagjaik majd kárpótlást találnak, úgymond, egy szélesebb és – ez a lényeg – minden történelmi előítéllettől mentes, új politikai közösségben. Ezt a fejleményt liberálisaink egyenesen az embertestvériség, a polgár világpolgárrá válása kanti-schilleri programjának megvalósulásaként üdvözik. Nem kerülnek-e ezen a ponton mégis ellentmondásba elődeik törekvéseivel? A tizenkilencedik századi liberálisok szemében még egyértelmű volt, hogy az egyén csak a saját sorsával szabadon rendelkező közösségben lehet szabad. Önrendelkezéssel pedig azt értették, hogy a politikai hatalom a közösség beleegyezéséből származik és teljes mértékben elszámoltatható. Ezek a feltételek, mondanom se kell, a nemzetek feletti politikai szervezetek és nemzetközi gazdasági hálózatok globális világában nem teljesülnek. A minden lokális kötöttségtől „megszabadított” világpolgárnak se joga, se módja nincs többé azoknak a szervezeteknek az érdemi befolyásolására és ellenőrzésére, amelyekről ténylegesen függ. Ezen belül is egyre növekszik az olyan magánjellegű (üzleti) szervezetek súlya, amelyeknek elvben sem kell a saját érdekeiken kívül bármi egyébire tekintettel lenniük, és elszámolással sem tartoznak senkinek. Ami pedig a nemzetek feletti politikai szervezeteket illeti, közhely, hogy ezekben a képviselői elv csak forma szerint, többszörös közvetítéssel érvényesül. A döntéshozók és az érintettek közötti távolság növekedésével egyenes arányban csökken ez utóbbiak befolyása a döntésekre. A kisebb és nagyobb helyi közösségek ugyanakkor elveszítik a jogukat, hogy a saját gazdasági, kulturális és szociális folyamataikat belátásuk szerint szabályozzák. Ezáltal maga a közösség léte válik értelmetlenné és feleslegessé, a rá jellemző különös preferenciákat megalapozó kulturális örökséggel együtt. Többé nem kell, ugyanis nincs miről egyetértésre jutni, s nincs mód a szolidaritásnak az erőtlen magánkezdeményezésnél hatásosabb (intézményes) formáit gyakorolni, mert az ehhez kellő jogokkal és anyagi forrásokkal az érintett népesség illetve annak választott vezetői immár úgyszemint rendelkeznek. „Vagy demokrácia – vagy globalizáció”, a dilemma régóta ismeretes, és a magyar liberálisok ebben a kérdésben határozottan foglaltak állást.

Elkötelezettségük a nemzetállami szuverenitás feladása és a szabadkereskedelmi világrendhez való feltétel nélküli alkalmazkodás mellett ráadásul egy kevésbé szerencsés „felzárkózási” retorikával párosult. Elfogadták a fejlett (példakép) és fejlesztésre (a minta követésére) szoruló országok trumani doktrínáját, amit, őszintén szólva, a lehető legkönnyebben is lehetett behelyettesíteni a kelet-európai fejekbe vert régi sémába, amely a szocializmus építésében élenjáró és a szovjet példát buzgón követő országok megkülönböztetéséről szólt. Legfeljebb ezentúl nem a szocializmus, hanem a kapitalizmus építésének útján kell behoznunk – ha kell, nehéz áldozatok árán - sajnálatos lemaradásunkat.

Ezúttal is példákkal próbálom megvilágítani, hogy a gyakorlatban mit is jelent a helyi közösség érdekei iránt érzéketlen univerzalizmus. Az első kulturális, a második gazdasági természetű lesz. A liberálisok minden esetben tiltakoznak a külföldiek bevándorlását és letelepedését korlátozó intézkedések ellen, mondván, hogy mindenkinek joga van eldönteni, hol akar élni, s ebben nem akadályozhatják meg a választott területen már ott élő politikai közösség tagjai. Miért is nem? Azért, mert a politikai közösséghez (nemzethez) tartozás nem jelent többet szabadon létesíthető és megszüntethető jogviszonynál, tehát nem korlátozhatja

egy olyan alapvető egyéni jog érvényesülését, mint a lakóhely szabad megválasztása. Akik így gondolkoznak, tagadják, hogy egy nemzet több volna az állampolgárok pillanatnyi összességénél, hogy azonosulást követelhet a közös vállalkozás céljaival, ahogyan még a tizenkilencedik századi liberálisok vallották, és erre hivatkozva, sajátos érdekek szerint mérlegelheti új jövevények befogadását vagy elutasítását. Mondanom se kell, hogy ez ma Európában lét és nemlét kérdése mindazok számára, akik ragaszkodnak az identitásukat meghatározó közösség megszokott életformájához, és úgy találják, hogy a gyors ütemű és tömeges bevándorlás azt gyökeresen felforgatja, lehetetlenné teszi. A bevándorlók nem tudnak, esetleg nem is akarnak integrálódni a fogadó ország vagy földrész kultúrájához, hiszen többségüknek nem ez a célja, pusztán a jobb megélhetés (vagy valamilyen megélhetés) reményében keltek útra. A jogvédők számára nem elvi, pusztán mennyiségi kérdés, hogy adott esetben száz vagy százezer bevándorlóról van szó, s hogy azok egyetlen év vagy egy évszázad leforgása alatt érkeztek, mindez nem érinti az általuk védelmezett jogelv univerzális érvényességét. Akkor se, hogyha az emberiség történetében ismert legnagyobb arányú népvándorlás, amely történetesen épp napjainkban zajlik, rövid idő alatt eltünteti a föld színéről az európai szubkontinensen kialakult jellegzetes civilizációt, vívmányaival együtt, melyek közé az egyén önrendelkezésével és az emberi jogok egyetemességével kapcsolatos meggyőződés is tartozik.

Ha a nemzetek feletti integráció jó dolog, akkor több integráció csak még jobb lehet. Tavaly az Európai Unió és az Amerikai Egyesült Államok egy új szabadkereskedelmi egyezményről kezdett tárgyalásokat. A cél a világpiaci hegemoniájukat elvesztett atlanti országok, elsősorban az Amerikai Egyesült Államok befektetőinek útjában álló valamennyi korlátozás felszámolása egymás piacain. A tervezet értelmében, ha egy ország a környezet, az egészség, a munkavállalók vagy a helyi vállalkozások védelmében, esetleg adóbevételeinek növelése céljából olyan intézkedést hoz, amely rontja egy üzleti vállalkozás jövedelmezőségét, akkor a hátrányt szenvedő cég egy nemzetközi kereskedelmi bíróság előtt beperelheti a szerződést megsértő államot, és megfizettetheti vele elmaradt várható hasznát (az adófizetők terhére). Mivel az Európai Unió csúcsszerveire a multinacionális cégek már ma is nagyobb befolyással vannak, mint az egyes országok kormányai, az unió polgáraitól nem is beszélve, valószínű, hogy ez a megállapodás bizonyos kompromisszumokkal, de létrejön. Ebben az esetben a demokrácia ősházájában a népképviselői intézmények minden lényeges jogukat elveszítik az üzleti vállalkozások tevékenységének befolyásolására és korlátozására. Az üzleti világ 1997-ben egyszer már megkísérelte ehhez hasonló szabályok életbe léptetését a WTO keretében. Akkoriban, a globalizáció-ellenes mozgalmak fénykorában a nemzetközi tiltakozás meg tudta akadályozni a népek politikai önrendelkezése elleni merényletet. Ma erre alig van esély.

A liberalizmus eltorzulásának legszomorúbb tünete, hogy ebben a küzdelemben, amely civilizációnk legfontosabb vívmányainak megőrzéséért folyik, a liberálisok, különféle szabadság-elvekre hivatkozva, határozottan a gazdasági globalizáció oldalára álltak. Elsősorban ezzel magyarázható eszméik Európa-szerte csökkenő népszerűsége, amely véget vetett a hatvanas évek „liberális forradalma” óta tartó korszaknak.

3. Az állam ne jutalmazza a jót, ne üldözze a rosszat!

A fenti felszólításban rejlő értelem-torzulás belátásának útjában a liberálisok szent tehene, az állam semlegességének mereven értelmezett doktrínája áll. Ezúttal sem az alapelv ellen lesz kifogásunk, hiszen az a jogállam lényegéből fakad, amely nem lehet részrehajló polgáraival szemben. Csakhogy a kortárs liberalizmus képviselői szerint ebből az következik, hogy ha egy kormányzat egyes életformákat és teljesítményeket értékesnek, másokat károsnak tart, és ebbeli meggyőződésének a közhatalom eszközeivel próbál érvényt szerezni, akkor

önkényesen és igazságtalanul cselekszik. Az államnak szerintük közömbösnek kell maradnia a különös célok és érdekek vetélkedésével szemben. Ennek a vetélkedésnek, legyen szó technológiákról, műalkotásokról, tudományos igazságokról vagy politikai programokról, úgysem lehet igazságosabb bírója, mint a vásárlóerejével vagy szavazatával ítélkező fogyasztó. Győzzön a jobb, és az a jobb, aki győzött – maga az állam csak mindenkire egyaránt érvényes procedurális elvekre hivatkozhat eljárásaiban. Mert a közjó valamely különös elképzelésétől vezérelt kormányzati beavatkozás erőszakot tenne az egyének preferenciáin, valami olyas érdekében, amit nem ők akartak, hanem az állami önkény erőltet rájuk bizonytalan legitimitású célképzetek jegyében. Az államnak tehát a jó és a rossz kérdésében semlegesnek kell maradnia, polgárai szabadságát legfeljebb más polgárok szabadságának védelmében korlátozhatja, és az igazságos elosztás elvei csak a szabadságok egyenlőségének formális és materiális biztosítékait tartalmazhatják, semmi egyebet.

Bíráloik szerint azonban a mindenkori kormányzat mégsem maradhat semleges a jót s rosszat illetően, mert akkor döntésképtelenné válna akár csak a költségvetés elosztásának legegyszerűbb kérdéseiben is. Ténylegesen minden *politikai* döntés összemérhetetlen minőségek között esik, és a döntéshozó (nem okvetlenül az állam) nem tehet mást: a meggyőződése szerint jobb beruházást, igazságosabb oktatási rendszert, szebb köztéri szobrot részesíti előnyben, döntése mögött pedig a jóról és a rosszról alkotott elképzelések egy különös készlete áll. Például nem maradhat semleges az államtól semlegességet avagy érték- elvű szilárd elkötelezettséget követelő irányzatok vitájában: valamelyik álláspontot a magáévá kell tennie, a másikat el kell utasítania. De még a javak elosztása körül se tehet eleget az értékmentesség követelményének. Nemcsak azért nem, mert az egyenlőség vagy a méltányosságként felfogott igazságosság értelme ugyanúgy kötődik egy-egy értékvilághoz, mint a meritokráciáé vagy az öröklött kiváltságoké, hanem azért is, mert aki az igazságosság eszméje mellett kötelezte el magát, annak kell csak tudnia igazán, hogy miben akarja mérni a tűrhető és miben a tűrhetetlen különbségeket. Nem egyszer tapasztaljuk, hogy a hátrányos helyzetűeknek szánt támogatás is célt téveszt, ha a támogatónak nincs határozott koncepciója arról, hogy mit tekint hátránynak és mit előnynek. Az állampolgárok törvény előtti egyenlőségének eszméjéből egészen biztosan következik az állam kötelezettsége, hogy tartózkodjon a világnézeti viták szabadságának korlátozásától, az viszont éppenséggel nem következik belőle, hogy a közjó szolgálatában tartózkodnia kell a jó célok meghatározásától és rangsorolásától (nem egyszer s mindenkorra, hanem az előtte álló tennivalókra nézve). A semlegesség látszatát fenntartani igyekvő liberális állam tehát korántsem semleges, legfeljebb nem vallja be hallgatólagos értékpreferenciáit, nem tud vagy nem akar tudni róluk.

A ragaszkodás az érték-semlegesség követelményéhez zavarbaejtő következményekkel jár például a kultúra életében, hiszen az maga lényegében nem egyéb, mint értékvita. Főszereplői pedig korunkban általában állami fenntartású intézmények, mint az iskola, a múzeum, a színház. Az ezzel kapcsolatos fogalomzavarra utal a hazai liberális orgánusok ellenkezése például az etika, sőt, újabban a médiaműveltség oktatásának iskolai bevezetésével szemben. A közoktatás tantervét megállapító államnak szerintük nincs, ne is legyen joga a katedráról hirdetni a jóról és a szépről alkotott sokféle meggyőződés valamelyikét, mert ezzel megsértené a világnézeti semlegesség elvét. Kérdés, hogy akkor szabad-e irodalmat, történelmet tanítani az iskolában, hiszen e tárgyakban sem lehet a tényeket „megtisztítani” az értékítéletektől. Az értékmentesség igyekezete inkább csak emészthetelenné és értékzavarossá tette a humán tárgyak tananyagát, kudarcá oktatásukat, hiszen ezek minden esetben létértelmezésekről szólnak, jó és rossz megoldások mintáinak bemutatásán keresztül. Az egyén autonómiáját hirdető liberális kultúrpolitikusoknak magyarázatot kell találniuk arra a kérdésre, hogy ha az autonómia nem velünk született, biológiai adottság, hanem maga is

történelmi vívmány, akkor miként válhatnak autonóm személlyé a saját erkölcsi problémáik kezeléséhez, a kulturális környezetben való eligazodáshoz szükséges tudástól megfosztott fiatalok? Vagy miért éppen az iskolának ne volna joga, hogy a fogalmak értelmezéséhez, a jó és a rossz minták megkülönböztetéséhez, a felelős döntéshez kellő ismereteket nyújtson, és ezzel befolyásolja a tanulók szellemi fejlődését, ha ezt a jogot másoktól, például a családtól vagy a tömegkommunikációtól eszük ágában sincs elvitatni? S vajon liberális meggyőződésük védelmében nem támaszkodnak-e ők maguk is egy olyan kulturális örökségre, melynek elemeit tanulmányaik során sajátították el?

Elgondolkodtató, hogy vajon mi magyarázza a kortárs liberális gondolkodók többségének ingerült tiltakozását minden olyan esetben, amikor egy politikai közösség jogot formál a körében felmerülő értékviták eldöntésére. A szabadságok egyenlőségének eszméjéből ez nem következne, hiszen az egyenlőképpen szabadok akár alá is vethetnék magukat a közszabadságot gyakorló testületek döntésének. A képviseleti demokráciával szembeni mélyszéles bizalmatlanság kielégítő magyarázat volna, mondjuk, egy anarchista szájából, az anarchisták azonban inkább a közvetlen demokrácia és a grassroots közösségek híveinek mutatkoznak, s nem az individualista megoldást erőltetik. Az éjjeliőr állam hatásköre a demokratikus jogállamnál szűkösebb, a szociális igazságosság programja éppen ellenkezőleg, szélesebb hatáskört követelne. A kettő közötti ellentmondás a liberális programot kétértelművé, bizonytalanná teszi. Miért ragaszkodnak mégis a semlegességi dogmához olyan eltökélten?

Már utaltam rá, hogy a liberális világnézetben belül az alapvető ellentmondás szabadság és igazságosság között feszül, e mögött pedig az észigazságok univerzalitás-igénye és az egyéni célok háborítatlan követésének ellentéte húzódik meg. „Cselekedj kedved szerint” és „azt akard, amit mindenkinek akarnia kell”, e kettő enyhén szólva nem ugyanazt jelenti. Az ellentmondás feloldására tett sikeres elméleti kísérletek közös vonása, hogy olyan általános, személyfeletti elvet vagy formulát keresnek, amelyet minden érintett egyén méltányosnak tarthat és magára nézve kötelezőnek ismerhet el. Akik ezt nem tartották lehetségesnek, kitarthattak amellett, hogy az egyén szabadsága még a társadalmi igazságoságnál is előbbre való, de a liberális diskurzus tengelyében mindenképpen a szabad egyéni döntés és a mindenkinek egyenlő mértékkel mérő igazságosság összeegyeztetésének problémáját találjuk. Ha az egyéni célok és teljesítmények összemérhetőek, mi marad a szabadságból, ha pedig összemérhetetlenek, mit nevezünk igazságosnak?

De mi van az egyéni vélemények és az általános elv között? Semmi sincs, mert ha mégis volna valami, a múlt idők homályos árnya, annak a felvilágosult értelem fényénél el kellett tűnnie. A liberálisoknak mindenesetre közös előfeltevése, hogy ami az egyéni és az általános közé esik, tehát minden *különös* történelmi körülmény és lokális érdek irreleváns, sőt, éppen ez az, ami kiküszöbölendő. Mert az igazság csak egyetemes lehet. Mert a legitimitás forrása csak az egyének akarata lehet. És ha a különös közvetítéseket eltávolítottuk az útból, akkor az egyenértékűnek mondott egyéni célok között a jól megválasztott univerzális szabályok segítségével az erőforrások vagy jogosultságok igazságosan eloszthatók. Ezért nem szabad, hogy az egyéni akarat érvényesülését egyfelől, az általános törvény érvényesülését másfelől különféle lokális közösségekre, a jóról és a rosszról alkotott különös elképzelésekre való tekintettel korlátozzák.

Ez az okoskodás azonban csak első pillantásra tűnik ésszerűnek. A szabadság tizenkilencedik századi filozófusai, költői és politikusai éppen ellenkezőleg, az egyén felszabadításához így vagy úgy a közjával kapcsolatos elképzeléseket társítottak – alig találunk példát az

ellenkezőjére. És ennek így is kellett lennie. A liberalizmus eredeti célja ugyanis a *különbség* létjogosultságának kivívása volt. Szabadnak lenni azt jelentette: szabadon különbözni, fenntartani magunknak a megkülönböztetés jogát, és méltányolni ezt másokban is, akiket segítünk abban, hogy ők is ugyanígy cselekedhessenek. Egy különbség vagy pozitív vagy negatív vagy pedig nem létezik. Ahol különbség van, ott nem maradhatunk közömbösek. A különbségek értelme sosem magánügy és sosem magától értetődő. Minden értelem nyelvi természetű, a nyelv megértése az, ami az embereket összeköti, az embereket az köti össze, hogy párbeszédet tudnak folytatni a különbségek értelméről. *Értelmesen különbözni csak olyan közösségben lehet, amely tisztában van egy különbség értelmével, és annak a közösség léte szempontjából jelentőséget tulajdonít: elvárja vagy kárhoztatja azt.* Mi értelme volna a szentségtörő viselkedésnek szakralitás híján?

A tolerancia-elv mai hívei számára azonban a különbségeknek egyáltalán nincs értelmük, ők válogatás nélkül mindenkivel szemben türelmet követelnek, mert jelentősége az ő szemükben nem a különböző változatoknak van, hanem az általános tolerancia-szabály alkalmazásának. A semleges állam tehát kötelező közönnyel viseltetik az egyes életformák értéke iránt, még azokat is túrnie kell, amelyeket amúgy elítélendőnek tart, eljárásaira nézve ebbeli véleményének nem lehet semmiféle következménye. A demokráciában ezzel szemben vérre menő nyilvános értékviták zajlik, míg a diktatúrában a vitát is, a sokféleséget is elnyomják az uralkodó preferenciái. (A diktatúra ezért szinte minden esetben rossz ízlésű, de a demokrácia is az, ha nem egyéb mint a mindenkori többség ízlés-diktatúrája, a liberálisok semleges állama ezzel szemben a szó szoros értelmében ízléstelen, és csak egy liberális demokráciában - liberalizmus+demokrácia=sokféleség+közjó - lehetséges nyílt vita, például a jóízlés normáinak érvényességéről vagy érvénytelenségéről. Az ízlés-vitát azért tekintem modell-értékűnek, mert az elismerten összemérhetetlen minőségek között folyik, preferenciák érvényesítésére ugyanakkor, például a kultúrpolitikában, szükség van, s mégis ugyanolyan kényszermentesen, tehát racionális eszközökkel szeretnénk megoldani a vitás kérdéseket itt is, mint teszem azt, az igazságos elosztás terén, ezért az ízlések vitáját akár a liberális demokrácia próbájának is tekinthetjük.)

Ha következtetésem helyesek – amit bizonyára többen fognak vitatni, mint elismerni -, akkor napjaink liberalizmusából eredendően még csak nem is a közösségek, hanem a *különbségek* iránti érzék hiányzik. Az eredetileg kitüntetetten különbség-elvű liberalizmus történetében a döntő fordulat valószínűleg akkor következett be, amikor az életformák összemérhetetlenségéről a hangsúly átkerült arra, ami bennük mégiscsak összemérhető és „igazságosan” elosztható. Ehhez minden szabadságigényt vissza kellett vezetni valami azt megalapozó általános elvre, és minden jót egymással összemérhető javakra. Az eszmetörténeti fordulatban egészen biztosan nagy szerepet játszott a liberalizmus válsága a huszadik század első felében, amikor a társadalmi egyenlőtlenség iránti közönyüket vetették, nem is alaptalanul, a liberálisok szemére. Csak ez után igyekeztek megszabadulni a végső, azaz összemérhetetlen különbségek iránti arisztokratikus előszeretettől, s kerekedett felül a másik, a liberalizmuson belül mindig is létező, egalitárius krédó, amely egyenlőképpen és válogatás nélkül mutatkozik nyitottnak minden lehetséges egyéni hajlam és cél iránt. A különbség-elv helyét az egyenlőségi elv foglalta el, és ennek a fordulatnak a nem szándékolt következménye lett egyén és közösség a korábbinál merevebb szembeállítás. A levezethetetlenül egyszeri (különös) minőséget hordozó közösségek az emancipáció univerzális programjának útjában álló akadályá lettek.

Amikor napjaink liberalizmusa elvonatkoztat az egyén önazonosságának részét képező különös történelmi körülményektől és közösségektől, értékrendektől és teljesítmény-

elvárásoktól, ezáltal a társadalmi személyt akarva-akaratlan a biológiai fajta egyedére redukálja: más nem marad belőle! Ettől kezdve pedig a történelem értelmét az egyén pszichofiziológiai szükségleteinek kielégítésében mint „jólétben” *kell* keresnie: más, elismerésre számot tartó jó cél ugyanis nem áll többé rendelkezésre. Ezen belül az egalitárius baloldali szociálliberális és emberi jogi irányzatai persze másképpen képzelik el a szabadságok egyenlősítését, mint a posztmodern libertáriusok vagy éppen a jobboldali neoliberaisok, azonban a minőségi különbségek semmibevétele vagy „ártalmatlanítása” valamennyi irányzatnak közös vonása.

Lehet, hogy itt egy rejtett ellentmondás nyomára bukkanunk a liberális gondolkodáson belül, amelyet csak elhomályosít szabadság és igazságosság konfliktusa? Lehet, hogy épp azért kellett az egyént „kiszabadítani” különös közösségeiből, elvonatkoztatni a személyközi és személyfeletti összetartozás helyi kontextusaitól, hogy az így csereszabattá lett egyének annál könnyebben legyenek elhelyezhetőek és összemérhetőek a globális hálózatok új, egyetemes kontextusában (világkereskedelem, informatikai hálózatok, globális tömegkultúra)? Hogy ne ragaszkodjanak túlságosan azokhoz a különbségekhez, melyek idáig értelmet adtak életüknek? Ha a korábban már hivatkozott komunitárius szerzők ebbeli gyanúját alaposnak találjuk, megoldási javaslatukat is fontolóra vehetjük: az egyén szabadságigényét ne az identitását alkotó közösségi kötelekkel szemben képzeljük el, hanem éppen ellenkezőleg, elkötelezettségeiben, társas kapcsolataiban, különös kulturális örökségéhez való viszonyában ismerjük fel! Ebben a pillanatban eltűnik egyén és közösség merev szembenállása, s az emberek eredendő egymásrataltságában többé nem szabadságuk akadályát látjuk, hanem a szabad erkölcsi cselekedet értelmét ismerjük fel.

4.A kisebbségek védelme

A nemzeti kisebbségek tagjai mint egyének számára a liberálisok állama mindent biztosítana, ami a többséget megilleti. A vita rendszerint akörül forog, hogy ebbe a „mindenbe” az is beleértendő-e, ami számukra a legfontosabb, a kisebbségi közösség elkülönülésének joga. Ezt az egységesítő és ezért központosító hajlamú liberálisok többnyire gyanakvással szemlélik, és valami törzsi atavizmus továbbélésének tekintik, visszajára fordított rasszizmusnak. Miért ne volna elegendő, ha egyszer az állam minden nyelvű, vallású és bőrszínű polgára végre ugyanazokat a jogokat élvezheti? Miért kellene a polgárok egyenlőségének útjában álló történelmi közösségeket külön jogokkal felruházni, kérdik, Kossuth Lajostól a mai román és szlovák politikusokig. Akik így vélekednek, el se tudják képzelni, hogy az önként vállalt megkülönböztetés - az etnikulturális identitás közösségi kereteinek megőrzése – erősítheti is ezeknek a csoportoknak a társadalmi identitását, ezen keresztül lojalitását az állam és annak törvényei iránt (amint azt magyarországi szlovák közösségek esetében magam is tapasztalhattam).

Hogy itt valójában egyenlőség- illetve különbség-alapú liberalizmus ellentétéről van szó, talán még inkább megmutatkozik a meleg jogai körüli vitában. Európában egyre kevesebben vonják kétségbe a meleg életvitel legitimitását. Ugyanakkor sokan tiltakoznak az ellen, hogy a meleg a tőlük radikálisan különböző heteroszexuális életforma olyan jellegzetes intézményeit vegyék igénybe, mint a házasság, és a gyermeket nevelő család. Az emberi jogi aktivisták számára azonban épp ezek váltak harci kérdéssé. S nem azért, mintha a konfliktus kiélezéséhez fűződne érdekük, ahogyan azt rosszakaróik a szemükre hányják, hanem elsősorban azért, mert az egalitárius liberalizmus célja a különbségek és megkülönböztetések felszámolása. Egy identitás-közösség vállalása ne járjon semmiféle következménnyel: az állam ne kívánjon a polgáraitól megkülönböztetett lojalitást, az iskola ne adjon mintákat az erkölcsi konfliktusok megoldására vagy az esztétikai ítékezésre, a melegek rendezett

párkapcsolata ne különbözzék a házasságtól (abban se, amiben szükségképpen különbözik: hogy nem jár gyermekáldással), az antiszociális viselkedés ne járjon hátrányokkal stb. Miféle jó származik e képtelenségekből? Képtelenséget mondok, mert a tét és következmény nélküli döntéseket esetlegességük az értelmüktől fosztja meg. Ha nincs jelentősége annak, hogy miféle meggyőződés, ízlés vagy szenvedély vezet bennünket életcéljaink, hivatásunk, hazánk, szerelmi társunk megválasztásánál, mert minden választás ugyanolyan jó és ugyanarra jó, akkor miért kellene tisztelnünk egymásban a lelkiismereti döntésre képes erkölcsi lényt? Mi értelme marad a jó és a rossz közötti választásnak, ha az egyéni döntések jósága nem számon kérhető és nem szorul igazolásra?

Egyénekről, történetesen valamely kisebbséghez tartozó egyének jogainak védelméről lévén szó, félreértés ilyenkor kisebbség és többség konfliktusának liberális felfogásáról beszélni. A hajléktalannak például nem mint a hajléktalan kisebbség tagjának, hanem mint egyének elidegeníthetetlen emberi joga, úgymond, hogy a nyílt utcán háljon, hiszen a város mindenkié; miért is volna inkább azé, akit ez a viselkedés megbotránkoztat vagy elundorít, mint aki életvitelszerűen üzi? Valóban, csak abban az esetben mondhatunk ellent ennek az okoskodásnak, ha feltételezzük, hogy a közösségnek és a közösség legitim képviselőinek több joguk van a közösséget alkotó egyéneknél, hogy meghatározzák az általuk kialakított intézmények és terek használatának kívánatos módját. Ez azonban már nem liberális nézet, mert csak akkor tartható fenn, ha meggyőződünk róla, hogy a személyközi kapcsolatoknak az a rendezett hálózata, amelyet közösségnek nevezünk, elsődleges az egyénhez képest. Azért elsődleges, mert a saját egyéniségünk öntudatára e kapcsolatokban, a kommunikáció aktusaiban eszmélünk: az individuális Én válasz a közösség kérdéseire.

A kétféle liberális álláspont ellentéte megmutatkozik a legnagyobb hazai kisebbség, a cigányság jövőjének megítélésében is. 2000 őszén, amikor Kis János az Élet és Irodalom idézett vitaindítójában politikai programot kínált a liberálisoknak, súlyának megfelelő, drámai szavakkal ecsetelte a helyzetet, számot vetve annak előre látható katasztrofális következményeivel. Következtetései azonban ezen a ponton eltérnek a liberálisok többsége által vallott nézetektől. Míg az utóbbiak azért vetnék latba a pozitív diszkrimináció valamennyi lehetséges eszközét, hogy a mélyszegénységben élő romák megszabaduljanak a rájuk kényszerített elszigeteltségtől, korunk legkiemelkedőbb magyar liberális gondolkodója ennél távlatosabb megoldást ajánl. Azért biztatja a többségi társadalmat roppant anyagi és szimbolikus áldozatok vállalására, „hogy a romák egyenrangú államalkotó közösséggé válhassanak”.⁶ Javaslata kimondatlan kritikát tartalmaz a liberális szociológusok és szociálpolitikusok gyakorlatára nézve, akik a cigánykérdést a szegénykérdés egy speciális alesetének véelve, mindenfajta elkülönülés (lakóhelyi, iskolai) ha kell, erőszakos felszámolásával segítenék elő, hogy a cigány származásúak egyénenként integrálódjanak a polgári társadalomba.

Tehát miben kellene őket segíteni? Abban, hogy ne különbözzenek többé más magyaroktól, vagy abban, hogy a magyarral egyenrangú, de attól elkülönült államalkotó közösséggé, értsd: nemzetté válhassanak? Kis józanul számol a napjainkban végbement szomorú változással: többé sem a többség, sem a cigány kisebbség többsége nem kívánja az asszimilációt. A közös iskoláztatás vagy az együtt-lakás mindinkább frusztrációt jelent mindkét csoportnak, és kezelhetetlen konfliktusok sorozatával jár, ez pedig eleve kudarcra ítéli az érintettek réerőltetett antiszegregációs intézkedéseket. A közösségekkel szemben szkeptikus individualista liberalizmus álláspontját ezen a ponton feladva, a reformkori radikálisokhoz

---

⁶ U.ott,

hasonlóan, Kis a nemzeti lét elismerésében látja a megoldást. Úgy gondolja, hogy a rohamosan deklasszálódó és szaporodó pária-népeség számára csak a maga etnikulturális közösségének politikai közösséggé fejlődése jelenthet alkalmas keretet a társadalmi felemelkedéshez. A baj csak az, hogy az antiszegregációs voluntarizmusnak bizonyos értelemben a tükörképe ez az autonomista voluntarizmus. A magyarországi cigány etnikum csoportjai (vagyazat, többszám: oláh, romungró, beás), a tizenkilencedik századi nemzetiségekkel ellentétben, nem akarnak és nem tudnak elindulni a nemzetté válás útján. Nem csak azért nem, mert katasztrofális mértékben hiányoznak körükből azok a középosztályi és értelmiségi csoportok, amelyek ezt a változást keresztülvihetnék, hanem azért is, mert a modern, polgári nemzetek kialakulásának másik alapvető feltételével sem rendelkeznek: nincs olyan összetartó erejű, megújulásra képes kulturális hagyomány, amely köré az új, nemzeti identitás, a „képzelt közösség” felépíthető volna. Ténykérdés, hogy e kettő híján a műveltebb és jobb anyagi körülmények között élő magyar romák ma nem romaként, hanem roma öntudattal, de másoktól nem különböző magyarként kívánnak integrálódni. S ezzel kijelölik azt az utat, amelyen a romák többsége, ha járható volna, nagy valószínűséggel elindulna - egyszer ugyanis már elindult. Ez az út nem az államalkotó közösség felé vezet, és aki járni akar rajta, azt nem jogokkal, hanem valóságos képességekkel és lehetőségekkel kell felruházni.

A rendszerváltozás zsákutcája és a liberálisok

Az eddigiekből talán kiderült, egy percre se gondolom, hogy a liberalizmus jelentésváltozása hazai sajátosság volna, éppen ellenkezőleg. Mégsem tartom magától értetődőnek, hogy a rendszerváltozás ideológiájának és tényleges programjának megalkotásában döntő szerepet játszó liberális értelmiség a kis nyugati liberális pártokra és balliberális egyetemi műhelyekre jellemző liberalizmus-értelmezést tette a magáévá. Szabadságjogaink mindenirányú korlátozása az államszocializmus idején megengedte volna, hogy inkább a liberális konszenzus alapját képező népszerű közjogi kérdésekre összpontosítsanak (a liberális demokrácia jogrendjének és intézményeinek megteremtésére), anélkül, hogy gazdasági és kulturális témákban militáns libertárius-neoliberális álláspontra helyezkedtek volna. Előéletük is ezt valószínűsítette, hiszen többségük azelőtt újbaldali neomarxista nézeteket vallott, vagy a reformkommunista közgazdászok sorait erősítette. Azonban épp a múltjuktól akartak megszabadulni. Azon voltak, hogy világosan megkülönböztessék magukat a szociáldemokratává átfestett baloldali utódpárt, az MSZP ideológiájától. Jobbra tartottak tehát, s nem vették észre, hogy tőlük jobbra éppen a szocialisták állnak, a status quo védelmezői, akik liberalizmus és privatizáció címén a saját kiváltságaikat igyekeztek magántulajdonná konvertálni, miközben a rendszerváltozás veszteseinek (a többi magyaroknak) paternalista nosztalgiákat kínáltak szociális érzékenység címén.

Az 1990-es országgyűlési választások éjszakáján a kamerák előtt Kis János, a liberálisok vezére még nem fogadhatta el a szocialistákat képviselő Vitányi Iván kinyújtott jobbát. 1994-ben Pető Iván minden fogadkozás dacára mégiscsak koalícióra lépett a választásokon győztes szocialistákkal. Ez a döntés megpecsételte az SZDSZ és a politikai liberalizmus hazai sorsát. Realitását mégsem lehetett kétségbe vonni: a két párt érdekei és törekvései között az összhang vitathatatlan volt. Az SZDSZ politikai filozófiája és a szocialista utódpárt érdekei nagyjából egybeestek: gyors privatizáció, szabad piaci verseny, pluralizmus a status quo alapján, amely elismeri és megvédi a bukott és elítélt régi rendszerben felhalmozott gazdasági, kulturális és politikai előnyöket. Az SZDSZ vezetőinek megtagadott, de soha le nem vetkezett történelmi materialista előítéletei alaposan megbosszulták magukat. Elhitték, hogy ha a gazdasági alap megváltozik, azaz a pártállami menedzser-bürokráciából kapitalista vállalkozó lesz, akkor a tudati és politikai „felépítmény” majd magától átalakul. Miközben ennek éppen az ellenkezője

történt: a régi rendszerben szerzett s az újban új jogcímen élvezett előnyök és kiváltságok körül újjászerveződött az állami újraelosztás rendszere, amelybe hamar beletanultak a kádárkorban szocializálódott új politikus-nemzedék tagjai is. Az ország alkotmányos rendje gyökeresen átalakult, de a társadalmi rendszer alig változott: a 70-es és 80-as évek második gazdaságában, második nyilvánosságában fokozatosan polgárosodó csoportokat kiszorította, tönkretette, röviden szólva legyőzte az újjászerveződő politikai osztály, az immár többpárti nómenklatúra. A társadalom erőforrásainak meghatározó részéhez továbbra is az állami újraelosztás legitim és illegitim útjain lehetett hozzáférni, párthűség fejében. Amit privatizációnak neveztek, az lényegében az állami újraelosztás utolsó, nagyszabású fegyverténye volt.

A liberális párt minden esetben sürgette a privatizációt, ha rajtuk múlik, a közművek kiadásait az egészségügy és a felsőoktatás elmagántulajdonítása követte volna. Elárulták a liberalizmust, s ez több volt min bűn, ez hiba volt: összetévesztették a szabadságot a piaci versennyel, a piaci versenyt a kapitalizmussal. Röviden szólva, nem azért buktak el, mert túlzásba vitték a liberalizmust, hanem azért, mert nem voltak eléggé liberálisak. Amit tettek, azt persze, a reálpolitika jegyében tették, és a kényszerítő körülményekkel magyarázták. S nincs arról szó, mintha a liberalizmus szerepe a rendszerváltozást követő két évtizedben arra korlátozódott volna, hogy ideológiával szolgáljon a szocialisták kapitalizálódásához, és sürgesse az ország feltétel nélküli betagozódását a gazdasági és kulturális globalizáció rendszerébe. A liberalizmus szellemét a nyilvánosság előtt képviselő politikusok és publicisták nem érték be a globalizáció áldásainak népszerűsítésével, hanem azt is a kötelességüknek érezték, hogy megmutassák, van liberális válasz arra a szociális katasztrófára, amelyet közzgazdaszaik működése előidézett. A hátrányos helyzetű csoportokon a pozitív diszkrimináció eszközeivel kívántak segíteni. Ez pedig, mármint a neoliberalis gazdaságpolitika és a szociálliberális szociálpolitika együtt halálos keveréknek bizonyult. A nemzetközi tőkés hálózatoknak védtelenül kiszolgáltatott és áron alul kiárusított nemzetgazdaság tönkrement, sem az egyén, sem az állam számára nem biztosította többé a túléléshez elegendő jövedelmet. Ehhez képest a munka nélkül maradt vagy más okokból segélyezésre szoruló tömegek látszólag nagyvonalú támogatása - valójában a támogatásukat intéző bürokrácia célszerűtlen gazdálkodása - az államra túlságosan nagy terheket rótt, és ami ennél még több kárt okozott: az érintetteket inkább a helyzet fenntartásában tette érdekeltté, mintsem hogy talpraállásukat ösztönözte volna.

Az egyszerű emberek mindebből annyit érzekeltek, hogy akkor is a liberalizmus áldásait emlegetik a piaci verseny lelkes hívei, amikor az ő munkahelyük megszűnik, a gazdaság leépül, a gyár, a kocsmák és a bolt külföldi kézre jut, és akkor is, amikor a jogvédők olyan kisebbségek számára követelnek megkülönböztetett bánásmódot, akiktől a többség idegenkedik: bevándorlók, melegek, cigányok. Ez volt az a két nagy témakör, amellyel kapcsolatban a liberalizmus kifejezés a leggyakrabban szerepelt a közbeszédben, és ahol a liberális értelmiségiek által fenn hirdetett program életidegensége az átlagembernek szemet szúrt. Egy idő után tehát a rendszerváltozás rendszerében csalódott magyar társadalom liberalizmusnak tudta és e néven utasította el azt, amiből eleget lett, akármi volt. Szocializmusnak nem nevezhette, mert annak az előző rendszer mondta magát; a nemzeti, polgári, konzervatív és más egyéb, odáig gazdátlan jelzőket pedig az a párt tűzte a zászlajára, amelyet a legkisebb felelősség terhelt az ellopott rendszerváltozásért.

2010-ben tehát a hatalom a FIDESZ ölébe hullott, nekik adatott meg, hogy a rendszerváltozás rendszerét kiteljesítsék és megszilárdítsák. Az ország nagy része persze, nem ezt várta tőlük, hanem hogy két évtized kisémmizettséget után a helyi, munkahelyi és szakmai közösségeknek

majd több beleszólásuk lesz, mint odáig volt, a saját sorsuk intézésébe. Hogy két évtized össznépi kudarcélmény után végre megerősítik az önbizalmát. A FIDESZ azonban Orbán Viktorba vetett bizalmunkat akarta megerősíteni. Gyanakodva háritottak el minden civil kezdeményezést, amelyet nem maguk rendeltek meg és pénzeltek. Hogy antidemokratikus intézkedéseiket igazolják, és eltereljék a figyelmet társadalom- és gazdaságpolitikai rögtönzéseik eredménytelenségéről, csakhamar látványos világnézeti harcba kezdtek, amelyben az ellenfél szerepe kézenfekvő módon a liberalizmusnak jutott. Egyrészt valóban ez volt az előző kurzus hivatalos ideológiája, másrészt ennek elutasítását, leleplezését és szidalmazását lehetett összekapcsolni a korábbi atlantista külpolitika feladásával, az eurázsiai diktatúrákhoz való közeledéssel. Ez utóbbira pedig azért volt szükségük, mert csak tőlük remélhették deficités gazdálkodásuk tartós finanszírozását, s az ő sikereikre hivatkozhattak a liberális demokrácia mintáitól mindinkább eltérő új politikai vonal igazolásaként. A kormány intézkedéseit ádázul bíráló, „dekadens” liberális demokráciák képében azután egy füst alatt szert tettek arra a nélkülözhetetlen külső ellenségre is, akinek fenyegető fellépése magyarázattal szolgált a további rendkívüli intézkedésekre, és végre tiszta helyzetet teremtett. Mert most már a vak is láthatja, hogy a kormányzati visszaélések és baklövések ellen tiltakozó hazai mozgalmak nyugati ellenségeinkkel fújnak egy követ, Magyarország tehát egy nemzetközi liberális összeesküvés áldozata, quod erat demonstrandum. (Aki pedig ebben kételkedik, az maga is részese az összeesküvésnek, tehát nem számít a véleménye.)

Mint látható, a liberalizmus eltorzulása többszörös szolgálatot tett a 2010-ben kormányra került erőknél. Olyan eszméket kompromittált, az európaiságtól az emberi jogokon át a hatalom megosztásáig és korlátozásáig, amelyek kontinensünk politikai kultúrájának nélkülözhetetlen részét alkotják. Egyidejűleg azt a benyomást keltette, hogy a liberalizmus talaján a nemzet sokféleképpen veszélyeztetett érdekei nem védelmezhetők, esetleg az így azonosított érdekek pusztá léte sem igazolható. A FIDESZ-nek nem csak a választási urnáknál nem volt ellenfele. A politikai filozófiák nyilvános mérkőzése is elmaradt, nem volt rá jelentkező, s a művelt közönség sem volt rá különösebben kíváncsi. Így történhetett, hogy amikor York napsütése előcsalogatta a konzervatív, jobboldali, keresztény vagy „nemzeti érzelmű” politika ideológusait, ezek úgy térhettek vissza a süllyesztőből, magabiztosan és igénytelenül (ezt nem a javadalmazásukra értem), mint egykor a Bourbonok: semmit sem tanultak, és semmit sem felejtettek. Az általuk kinevelt és tömegesen munkába álló ifjú mameluk-had már úgy vette át ezt a mintát, mint a siker zálogát.

+

E gondolkísérlet tanulságait így foglalhatnánk össze: a liberális alkat eredetileg mindenekfelett pluralista volt, s ez valóban inkább alkat, érzület, mintsem elmélet. Kiindulópontjuk az emberi szándékok és célok összebékíthetetlen és kiismerhetetlen változatossága lévén, nem gondolták, hogy maga a rendszer, amelyben ez a sokfélség szabadon érvényesülhet, egyetlen elvből ellentmondásmentesen levezethető volna. Az elméletalkotók többsége gyakorló politikus volt: programjukat a realitásokkal számolva, a politikai élet napi kihívásaira adandó válaszként dolgozták ki. A mai liberalizmus ezzel szemben inkább teoretikus elmék alkotása, nem tűr ellentmondást, és hajlamos arra, hogy a sokféleséget feláldozza a logikai következetesség oltárán. És ez lett a vesztük. A liberális politikai filozófiára jellemző belső feszültséget, amely a szabadságok egyenlőségének elvében kimondott két alaptörékvés, individualizmus és univerzalizmus ellentmondásából származik, úgy oldották fel, hogy a klasszikusok által védelmezett összemérhetetlenség helyébe az azzal első pillantásra rokon értelmű értéksemlegesség követelményét állították. A semleges állam eljárásait többé nem befolyásolhatja a jó célok egy bizonyos készlete iránti elkötelezettség. A

klasszikus liberalizmus rendszere, úgy tűnik, az állam semlegességének gyenge, a mai annak erős követelménye köré épül. Az előbbi a kormányzattól részrehajlatlanságot kíván, az egyéni célok sokféleségének tiszteletét, de nem gondolja, hogy a közjó kimerülne az igazságosság procedurális szabályai feletti örökösben. A liberálisok állama eredetileg inkább a nyilvános vita szabadsága felett örökött, amit a legalkalmasabb módszernek találtak egy pluralista társadalomban a közjó megállapítására. Az állam semlegességének erős követelménye azonban a tétjétől fosztja meg ezt a vitát, amennyiben azt nem követheti a jó jutalmazása és a rossz elhárítása. Ahol a törvény keretei között minden változatot egyenértékűnek kell tekinteni, ott a politikai vita szerepét a pereskedés, a jogi kiszorító veszi át. A politika ügyeit intéző bürokrácia pedig nem számít és nem is számíthat többé az állampolgárok morális kompetenciájára, mert amiben egyáltalán eljárhat, abban csak a szakapparátusok illetékesek. Az állam és a civil társadalom között ezáltal szakadék keletkezik, a nemzet mint politikai közösség széthullik; végül az államnak valóban nem marad más tennivalója, mint az egymással és vele esetleges kapcsolatba lépő egyének közötti korrekt érintkezés felügyelete. Ez pedig többé nem elégséges hivatkozási alap arra, hogy korlátozza vagy akadályozza a nemzetek-feletti bürokráciák vagy a szabadkereskedelmi világrend által diktált egyetemesen ésszerű játékszabályok érvényesülését.

A rendszerváltozás éveiben formálódó hazai liberális program az állam semlegességének erre a szigorúbb értelmezésére épül, az pedig – bármit is gondoljunk felőle egyébként - az adott történelmi helyzetben sok tekintetben a visszájára fordult. Amikor az államtól semlegességet követelt a célok, értékrendek és érdekek küzdelmében, ezzel ténylegesen az államszocialista struktúrák átmentését igazolta. Amikor kétségbe vonta az univerzális szabályok és egyéni döntések közé tolokodó különös közvetítések politikai létjogosultságát, ezzel a globalizmus térhódítása elleni védekezést akadályozta. A gyakorlatban mindkét opció rontotta az önálló vállalkozás útjára lépő hazai szereplők esélyeit, és az ő rovásukra, akarva-akaratlan, minden esetben a történelmileg kialakult, szélsőségesen aszimmetrikus erőviszonyok spontán reprodukcióját szolgálta, nemzetközi és hazai viszonylatban egyaránt. De a radikális meg-nem-különböztetés elvén nyugvó kisebbségvédelem sem bizonyult alkalmasnak az érintett csoportokhoz tartozók társadalmi integrációjának előmozdítására, annál inkább arra, hogy frusztrálja és provokálja a többséget. Az úgynevezett jóléti társadalmakban kialakult liberalizmus-változatok, nevezetesen a baloldali szociálliberalizmus és a jobboldali neoliberalizmus eklektikus képviselőitől vállalkozó hazai liberálisok tehát azért vallottak kudarcot nem csak politikai, de szellemi értelemben is, mert nem ismerték fel, hogy az általuk képviselt (negatív) szabadság-elv önmagában nem lehet a *felszabadítás* elve egy elnyomott és tönkretett ország számára, s talán maguk sem értették, hogyan kerültek az elnyomók oldalára.

A szomorú igazság azonban az, hogy a rendszerváltozás idején más összefüggő politikai program Magyarországon nem létezett, amely a különféle társadalmi és világnézeti csoportok emancipációs törekvéseit együtt vagy akár egymás rovására úgy tudta volna képviselni, hogy arra következtetéses kormányzati politika épülhessen. A demokrácia pedig, ha nem a célok és programok vetélkedése, akkor nem több a közhatalom eszközeinek kiváltságos birtoklásáért versengő érdekcsoportok öncélú küzdelménél, különféle ideológiák tarka jelmezében. Ez történt Magyarországon is.

Ez magyarázza, hogy a nemzetgazdaság talpraállítása helyett az egymást követő bal- és jobboldali kormányok kizárólag az államháztartás egyensúlyának helyreállítására és klientúrájuk javadalmazására törekedtek.

Ennek köszönhető a politikai osztály egymással ellenséges csoportjainak hallgatólagos egyetértése abban, hogy a kormányzati tevékenység ellenőrzésétől a civil társadalmat jobb távol tartani.

Ennek eredményeként lett a szakértelem mindkét oldalon gyanússá és feleslegessé, s a hivatalok betöltésénél a vak párthűség és a korrumpálhatóság nélkülözhetetlenné.

S így válhatott végül legitim politikai céllá a lejáratott liberális jelző eltávolítása a kiüresedett demokrácia névjegyéről. A liberális demokrácia szóösszetétel azonban nem opcionális. Együtt e kettő még mindig jelent valamit: elkötelezettséget a modern európai politikai kultúra válságba jutott alapértékei mellett. Az alapértékekkel való leszámolás ellenben a jobb- és baloldali radikalizmus meg-megújuló törekvése. Egy konzervatív politikától ennél mi sem állhat távolabb: az a megoldást szellemi örökségünk értelmének újragondolásában fogja keresni.

Lányi András